

„Droschak“

ORGANE

de la Fédération

Roulet, Arménie.

ԴՐՕՇԿ

Adresse:

REDACTION DU JOURNAL

„Droschak“

GENÈVE (Suisse)

„ՀԱՅ ՅԵՂՆՓՈՒԼՎԱՆ ԴԱՂՆԱԿՅՈՒԹԵԱՆ“ ՕՐԳԱՆ

ԿՈՎՎԱՍՍԵԱՆ ԲԱՍՏԻԼԸ

եւ

ՀԱՅ ՀԱՍՏԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆՆԸ

Կեանքային շրջան ենք ապրում—և պէտք է պատրաստ լինենք ամեն սեսակ անակնկալների համար Դրութիւնը անկալուն է մեր գործունեութեան բոլոր վայրերում—Ռուսաստանում, Պարսկաստանում, Թիւրքիայում և Առաջինը Եփում է յեղափոխական խնդրումների մէջ, վերջինները մշակում են հակայեղափոխական պրոպագանդայի Մի սեղ պէտք է պատրաստ լինենք ընդդէմ ու պատճառ գիտաւորելու նոր, պատարար շարժումներին, միւս սեղերում պէտք է հսկենք... բռնապետութեան յարձակողական վերադարձի դէմ Այգ ղվերադարձի՝ վառիզը պիտի յարասուէ, քանի դեռ Թիւրքիայի ու Պարսկաստանի վայրերը կը յամուեն իրենց կայտն և դրգոնէ, դիքտատորական ընթացքի մէջ, քանի դեռ Երաս կը մերժեն հայասնկ ազգութիւններին ու աշխատար Բողոքողներին ամենաարտական իրաւունքներն ու անհրժեշտ բարենորոգումները, բանի դեռ, վերջապէս, այդ երկու պետութիւնների շուրջը կը վիտան բաղադրիրժ ու կայտաւիտա աշխարհի բորենները, իրենց անգույ, որոնումով և յոշուող պետութիւններով:

Սա այժմ հայ Բողոքողի ուղադրութեան ու մտահոգութիւնների կենտրոնը կ'սվէ աս է—Սոսիալիստի և Լիբիլիստի ստեղծագործած բանաստիստ գծերը, որ երեք ստույգ կենտր ունի ազգէն և որ այդ կարճ (Համեմատաբար) Ժամանակակիցում վկայ է եղել մի շարք բարբառոս սեսարանների—մահան գէպերի, երիտասարդ, հիւժուով կենտրերի և անգամ խելազարութեան եղևան, Գունան, Բագու, Թիֆլիս, Կովկասի— մի մի անդարաններ, ուր հայ երիտասարդութեան լուսագոյն տարրերը ենթարկւած են տարիներից ի վեր ամենանսխիղճ հաւատարմութեան:

Բանաստիւնները սանում են իրենց խաչը սոսիալիստի ստիւթեամբ, բողոքի խուլ մրմունջը դուրս է առում բանաստիստ պարիսպներից, պանում է գէպի հերուս, հայ աշխարհի բողոքը Բողոքը և ամենարեք հայ Բողոքողը արձագանք է առնում, միայնում է իր

բողոքի ու ցամառ մրմունջները, որդեգրում է բանաստիւնների դասը և բերում նրանց իր եղբայրական օգնութիւնը, Սրատուէ են համաժողովրդային այդ գիտակց մի ու թեան ցոյցերը, միխնարական է այդ ներդրւածի արձագանքը, որ հնում է անբրկահայ գաղութներից, Բուլգարիայից, Թիւրքահայաստանի մի բանի վայրերից, Պարսկաստանից—յոգուտ ասնըող եղբայրակցի, բռնակալութեան շղթայակազ զահերի:

Հանգիստուր մի առիթ է դա և խրախուսիչ ու սքրասապնդող մի երևոյթ՝ ուր միանգամ ևս հայ Բողոք վերազը ջնջում է աշխարհագրական սահմանները, Ժխում է ուսուսայի, Թիւրքահայի ու պարսկահայի խորդական տարբերութիւնները և շեշտում է իր անպատահելի ու անկապուելի ամբողջ ու թիւնը՝ մի ընդհանուր ու ներբական դասի շուրջը:

*

Կոյնչափ խրախուսիչ չէ մեր ժամուշի և «հասարակութեան» ի հաւածի բռնած դիքքը:

Դասակիցների եղել են ամեն շրջանում նրանք եղել են մեր նորագոյն պատմութեան ամենասուր, ամենացառաղ զրուգներում իսկ: Եղել են անտարբերներ, արկածախ թուլամորթներ, գիտակից ու անգիտակից դաւաճաններ: Եւ նրանց թիւը լեգէտն էր Ամենայնցող տագնապների օրերում անգամ—երբ համայնքի լինելը լինելու խնդիր էր արւում—այդ լեգէտը ժամում էր միշտ լիակատար. անշահախնդրութիւն ու անտարբերութիւն՝ կեանքի մ կուր անողը հրժայականների առջև: Դրանով էլ նա չէր բաւականանում Թաւած իր անփոյթ չէկզրութեան բարձունքներում: Նա անխնայ ուժաբեռում էր հայ Բողոքողական դրամայի գործողներին, որոնք նեւում էին արկանների մէջ, գնելով քարտեզի՝ վրայ իրենց ապագան, իրենց բովանդակ անձնազորութիւնը, իրենց կենսը:

Սեպտեմբեր էր մեր շարաշուք և մահարոյր անցիալը Մահը բուրում էր հայ յեղափոխականի բազմաշարքը երեսին—Թէ դրսից և թէ ներսից, Թէ Թշնամայ, Թէ հարազատից... Նա քնաց իր ճանապարհը՝ դիմագրաւելով երկուսն էլ: Նա լողաց երկար արևմանելի յորձանքն ի վեր և դուրս բողաց յաղթանակով: Եւ նրան թւաց, Թէ ազատութեան արևի համատապած ճառագայթների ասի ամեն բան մեկէն ի մէկ փոխեց իր գոյնն ու բնոյթը, Թէ փոխեց անգամ այն դաւաճան

„Տասարակութիւնը“, որ հաշտեւ էր նրան երկար ատրիներ, իր պաղ, անգուժ անտարբերութեամբ նրան թւաց, թէ այդ գորչ, անհրապոյր զանգաճը, որ կոչուում է „Տայիական Տասարակութիւն“, գէթ այսօր հետեւ, ազգւելով ազանական հողերից, կ'ուներ փոքր ինչ քաղաքացիական արիւթիւն ու կորույն և այլև ծանօթագոյն վայրկեաններում չէր լքէր գաւաճանօրէն... նրանց, որոնք բնմ են նեւաւել պայթարելու ամենատարբական մարդկային և ազգային իրաւունքների համար:

Ոչինչ չի փոխւել, ամեն ինչ մնում է ըստ հոյնի Հայ Տասարակութիւն և Հայ յեղափոխւել — նոյն հակամարտ կառեգործանքը: Երեք ատուց ի վեր ժամադրական վարչութիւնը անձնարկած և անխնայ ճարտարուն և կողմից ծայրէծայր Անդադրում խուզարկութիւններ ու ձերբակալութիւններ քաղաքներում ու գաւառներում, լոկ մասնիչի ցուցմունքներով, լոկ կասեպնով, առանց փաստի, հիմքերի: Վարչական կամայականութիւնը մինչև երկից և ազգապիւսու փննիչ Լիժինը իր հայտանք ու դաշնակցուսաց մոյզգնութեամբ՝ անցնում է ամեն չափ:

Հասարակութիւնը նիւթում է սարկական մրափի մէջ: Նրա հոգը չէ, երբ բանտերը լցուում են անմեղներով, երբ վարչենի խուճապը բանգում է գիւղացիական անասութիւնը, խելով ընտանիքներից երիտասարդ ուժերը և փոսեցնելով բանտերում նրա հոգը չէ անգամ, երբ հայ գրողին կենդանի թաղել են ուզում Լիժինի տնտեսողու, երբ նրա ամբանքի ու յուսահատութեան մարմնը հանում է քաղաքակիրթ մարդկութեան և յարուցանում կարեկցում և վեհանձն միջամտութիւններ: Նրա հոգը չէ, վերջապէս, թէ շուտով պիտի կատարի սոսիալիստական հաշակուոր „արդարագաւառութիւնը“ Հայ բանտարկեալների գլխին, նա ոչինչ չի, ձեռնարկում՝ գէթ մեղմելու գալը հարուճը, նա գուցէ նոյնիսկ ուրախ կը լինէր, որ այդ հարուճը տեղար ուժեղ, անագորոյն... Նա՞ չի միջամտի՝ անգամ օրինական միջոցներով, հեռու բանտի, կախաղանի, անգամ կսկիւնի վասնգրիցի:

Այդ բռնութիւնը և քոտաճելի ղեկգեղը — որի մէջ հազուադեպ բացառութիւն են շիտակ ու սրացաւ անհասանելիքը — ուզում է խզել ամեն կապ, համբարշտութիւն բանտարկեալների հետ, և նա խզում է դժմութարարով, ցուցարար ձեռով խզում է հրապարակօրէն, յաջ սամբողջ կառավարութեան... Նա ամեն առթիւ հաստատաց, փաստարանց, որ անուշդ կայ՝ Եօլչերկուսակի բանտարկեալների և հայկական հասարակութեան միջև, որ կայ անդունդ նոյնիսկ... հայ ժողովուրդի և այդ բանտարկեալների միջև... Այդպէս բանիցս կարգացնէ... նոյնիսկ մամուլի մէջ: Ձեռք մուսաւայ...

Վաս լեգեծը ունեցաւ իր վաս մամուլը: Մենք երբեք էլ չենք հայցել այդ մարդկանց համակրութիւնն

ու պաշտպանութիւնը, բայց տեղիք ունեւիր սպասելու, որ այս ծանր օրերի մէջ գէթ կը կարողանային սաւաճահարել իրենց յոռի, հակահասարակական բնազդները և չը հայտնել, չ'արտաստորել բանտարկեալների դատը: Ոչ, մենք չէինք պահանջում այդ դժգոյն և թուլարարի զանգաւանց քաղաքացիական բաղութեան minimum-ն անգամ, բայց գէթ հանգիստ թողնէին համեստ գործիչ-աշխատարներին, գէթ ազատ թողնէին իրենց անարգ գաղատուքներից այն մարմինը, որի հետ հայ, ժողովրդի գահիճները կապել են ուզում՝ Կօլչերկուսակի ու ամբողջ Ռուսահայաստանի գոհերի դատը:

Որքա՞ն թոյն, սանելութիւն և գրգռիչ, ինսիդուստորական մոլեղնութիւն... Մեր կուսակցական հակաապարկների փորձուցութիւնը այնտեղ է հանում, որ անգամ ի նպաստ բանտարկեալների ձեռնարկած ժողովարարութեան հանդէպ՝ չեն կարող ստանաւորա մնալ և ձգտում են վիժեցնել: Արշինները — բուն երկրում — ըստ երևոյթին խիստ ուրախ կառավարական արշաւանքով, սկզբից ի վեր իրենց անխիղճ մամուլի մէջ աշխատեցին լարուն պահել օստիկանական ուղադրութիւնը դէպի դատարանի մարմինը... և իրենց կողմից շարունակեցին արշաւանքը այդ մարմնի դեմ՝ նոյն հասանել մեթոքներով — շարախուտութեամբ, մամուլութեամբ, գաղատուքով... այդ բոլորը վարագուրած յըննագաւառութեան՝ խիստ թափանիկ շղարշով:

Կ'աշնակցութիւնը՝ իր համեստ աշխատանքն ունի թիրաբիոյ և գարսկաստանի վերանուութեան գործի մէջ մի աշխատանք, որի շնորհիւ նա վայելում է և որչդ դիրք ու պատկանանք այդ երկրներում... որի շնորհիւ (թերևս, գլխաւորապէս) և հաշտում է նրան՝ Սոսիալիստի կառավարութիւնը: Եւ ահա հաճելի էր մեր աշխատանքները ուղղել այդ կազմակերպութեան դէմ, նրա թիրաբական ու պարսկական գործուելութեան հողի վրայ էլ — միշտ յըննագաւառութեան՝ պարսկակի տակ և միշտ սեպցնելու, ոչնչացնելու արտօժանով:

Կա նոյն զազդի մամուլն է, որ ուղատութեան տարիներում ամեն կանք ի գործ դրեց՝ ցոյց քաշու կառավարութեանը յիշեալ մարմնի դուստրական բնաւորութիւնը, որ մի օր խօսեց յոյնիսկ, հրապարակօրէն իր ելնքում, այդ մարմնի յղացած *soi-disant* յազգային կոնսպիրատիվ կառավարութեան՝ մասին: մի ուրիշ օր յայտարարեց, որ կ'աշնակցութիւնը՝ մասագիր է Ելչերկուսակի գոյրքն և գանձարանը բուսագրուելի՝ իր կուսակցական նպատակներին ծառայեցնելու համար: Դա նոյն մամուլն է, որ երկար ժամանակ թէ սեւեց, քաջալերեց իր ընդամագին համակրութեամբ այն բանաճելի վոհմակին, որ դարձել էր անարգ գործիչ օստիկանութեան ձեռքերում և որի ցուցմունքներով բնիչ Լիժին

տեղեւորեցն քառասուն հազար էջերից նիւթած իր դշտը: Այդ էջերի մէջ պատահուոր՝ տեղ են բռնուում նոյն մասուլիս յըննագատութիւնները... Եւ երբ վայելուչ դիրք չը բռնեց և մեր «դեմոկրատ» բնակիչներին, իր անգոյն ու արգահաստի մասուլիսի փողոցաքայտիկան բազութեան նշոյլ չը տեսնը—և նրա մէջ Ընդհանրականը ամենախուր դաստիարակութիւն, գաւառաւանութեան հասնող երկնատութիւն և փրօքոգուութիւն: Կենց որ մի բիշ բարձրացաւ ռեակցիայի ակթը, այդ պարունները կեկեկեցին և բարձրաձայն յմեղա՛յ գոռացին: Ամենութեթ և հալածանքի հետապատկերը և սեփական կաշի մասհոգութիւնը այնպիսի ստեղծականութեան նրանց, որ ուրացան նոյնիսկ նախկին ընկերներին, ոմանհարեցին նրանց դատն ու պատիւը, քերով տւին սանն սրբութիւն: Մէկը նոյնիսկ հանդիսաւոր ու սրտաշարժ միամտութեամբ պահեց իրեն զարնող ձեռքը: Եւ դրանք ևս հասարակական կարծիքի ղեկավարներ են—մեր յընտրու՛մ գրական և հրատարակատեան ուժերը—որ թիրիմացութեամբ կոչուել էին այդ մտալ շրջանում դաստիարակելու հայ քաղաքացիական միտքը, ուղղութիւն ու ոգի ներշնչելու հայ մասնող երիտասարդութեանը:

Ըստ բան չէինք պահանջում և նրանցից... Այ թեր, ոչ դէմ—գեթ չէզոք: Այդ չէզոքութիւնը յարգելու առաքինութիւնն անգամ չունեցան: Արշաւեցին և նրանք—«նշովել» կազմակերպութեան դէմ Թունասուր սլաքներ նետեցին և նրանք՝ *cause commune* անելով բոլոր վտտերի հետ Կենց այդ մասուլիս էր, որ բարձրաձայն յայտարարում էր ի յուր ցարի կուսակցութեան, որ հայ ժողովուրդը ոչ մի կապ չունի յեղափոխութեան հետ, որ հայ յեղափոխականի և ժողովրդի մէջ չը կայ ոչ մի առնչութիւն, որ... *ergo*, յեղափոխականներին կարող են պատժել (զուցե և լաւ կանեն), գրանից չի յուզի և չի տառապի հայ ժողովուրդը: Սրանք խօսքեր ու յայտարարութիւններ են, որ չեն մտաւարել... Սա «հոշիթիկ» չէ, այլ պրօֆանացիա: Սա շլայամի տեսնողական բազմակնութիւնն է, որ ոչ ոքի չի խարում և որ բնաւ չի դաստիարակում մարերը, այլ միայն տարբուում է անբարոյացուած ու լքում, մի կատարեալ դեմօրակալի շարքում...

Արի՛ թան պէտք էլ չէ մեր «հասարակութեան» ու նրա մասուլիսի Մենք միամտութիւն չէինք ունենալ կարեւոր, և որ Վյ ժամուլը ընդունակ է կանգնելու վայրկեանի բարձրութեան վրայ: Ի՛նչ է նրա իգեւալը: Այն՝ որ տեսնում ենք ամեն որ նրա էջերում իսկ: Մի գուհիկ կուսակցապարար, ուր ամբողջ ուշադրութիւնը կենտրոնացած է Նշմանի, վեղարի ու փարաւայի շուրջը և ուր ակթերը բաղուում են փորքիկ-մեծ ենքը իրենց փորքիկ հաշիւներով: Վկարուքի, աշխարհաստեղծութիւն չը չը կայ, բոլորն էլ միևնոյն չիօլայի պտուղներ են—

լիբերալ, թէ դեմոկրատ—բոլորը ետպէս գաղափարային մէկ միաձայն բանակ է, ուր իշխում է իր մանր կրքերով, իր գորչ մասնութեամբ և ժանգոտած աշխարհաստեղծութեամբ—Ց ի ր ա ց ու Ն

Արեւիկայի իր ամբողջ էութեամբ դէմ է դրոշմաւանայ՝ անցքերի, գարշում է յեղափոխութեան ու ազատութեան ժխորներին, նրա իգեւալն է խաղաղ, անյոյզ մի միջնորդ, ուր կարողանայ հանգիստ որոնալ կենքերի մանր ինտրիգները, և նա անեղային աճապարանքով հրաժարի՛մք է տաւում յեղափոխականներին և հոչակում է ի յուր աշխարհի, թէ հայ ժողովուրդն ևս չունի ոչ մի կապ, ոչ մի առնչութիւն յեղափոխութեան հետ... արեւի և... ազատութեան հետ:

*

Ըմբոսանցուցիչ երևոյթներ են— նոյնքան և դառն, ողբալի Մեր մէջ ունիլի խօսում է վիշաբ, բան զայրոյթով: Նշուէ՛ս չը վշտանալ և չը նշովել, որ գեռ գտնուում ենք բաղաքայտական ինքնաձանաչութեան այգբան ստոր աստիճանի վրայ...

Սակայն, ցաւելով և նշովելով հետու չենք գնայ, ընկերներ, դա մի աւելորդ օպացոյց է՝ որ պիտի խթանէ մեր եռանդն ու ինքնիտարիւր: Դա մի նոց իրողութիւն է, որի հանդէպ պէտք է աւելի զգաստանանք և սեղմենք մեր շարքերը:

ԱՍ արգէն ռեակցիայի այլքը գրոհ է առջիս նաև մեր կուսակցական ավաստն ու իրաւ երբուն ձեռքորներին դէմ: ԱՍ նրա, այդ ռեակցիայի, առաջին երեւնակը—լինովիկ Պետրովը—անում է իր խորհրդարան պտոյնները (Թուսական Հայաստանում...): Ի մեծ զարման մեր բութ, սարկամիտ հասարակութեան և տիրապաշտ մասուլիս, որոնք այնքան վտտահ էին Դաշկովների դարեացական՝ ու «հայտաբեր» արամագրութեան վրայ և որոնք երազում էին փրկել ազգը կեղծ ու անկեղծ ներքողներով, դիրթմեք համակերպութեան, կենդանական սերվիլիզմի անօղաւ ու անպատիւ ցոյցերով...

ԴՊաշտի խորհրդականը՝, ցարի ու Ստոյիպինի հրահանգով մտնում է և հաստում ամենուրեք, դուստմանաիրում է՝ եկեղեցու, դպրոցական սխանսի, թեմական խորհուրդներին իրաւասութիւնները, գտնում է նրանց յշտապաց լայն, անընդունելի, անհայտաւիտի տիրոջ համառուական իրաւակարգի հետ և զբանով իսկ ծանուցանում է զալոց դարձուածներին, հարաւանաների անհրաժեշտութիւնը... Այն՝ միմիայն մեր հայկական սեմարամիտ, անբուժելի լատաստութիւնը կարող էր դորո՞ւ կարգալ կացութեանը, ամ ի ա ի ա ե լ ի համարել ժողովրդական արիւնով ձեռք բերած մեր վերջին նաճուածները... ապաւինել Դաշկովներին և հայտնել ժողովրդի ըմբոսանքներին, յեղափոխական գործիչներին:

Չենք նախանձում այդ պարոններին, թող շարունակեն իրենց գործը, մենք էլ—մերը։ Իրենցը—մեզի ու ասփակ համակերպում, մերը—բողոք ու կոխ։

Տեսէ՛ք բարբերի այդ ահաւոր սպազմունութիւնը, որ ցանկէ են Լիթիւնները մեր արտաբախտ երկիւթի սակ, վերջին երեք տարիներուս։ Անգրկովկասի գիւղ ու բազարները լցուել են հայաստիպ ու օտարաստիպ կրօնաներով, մասնիչներով Լրտեսութիւնը սխտած է դարձել և շարունակ բարչում է իր սպազմանոց ծոցը՝ հայ գիւղացուն, բանուորին, արհեստուորին։ Լրտեսութիւն՝ մի քանի ուսուցիչ, մի քանի կոպէէի շահելու համար... Եւ քանի՛ ընտանիքներ են դժբախտացնում այդ թշուառները իրենց եռանդուն մասնութիւններով։ Քանի՛ցը արգելն դժբախտացել են... Բուսական չեն խոշոր կրօնաբարեգործները— հայ և օտար — որոնց շարունակ բաղնուում է յ՝Դաշնակցութիւնը՝ իր յեղափոխական աշխատանքի մէջ—այժմ էլ խեղճ ու կրակ, անգիտակից աշխատուորներն են գահավիժում այդ զաղբրելի տնտի անդուստրը մի տես, որից Թուրահայաստանը մինչև օրս աչառ էր մնացել համեմատաբար մաքուր։

Ո՛ր է մղում այս ընթացքը... Պէտք է հակադրել ամեն գնով, բոլոր միջոցներով կազմակերպութիւնը գնելու և իր նախկին պատանդանի վրայ, իր ազդու յեղափոխական հմայքի մէջ որպէս զի կարողանայ ուժգին հակահարածներով չզղաքացնել թէ գրոհ և թէ ներսի գաւերը։ Նրա համար չէ՛նք նահատակել բան տարի, որպէս զի այժօր, ազատագրած Քիւրքահայաստանի ու Պարսկահայաստանի սահմաններում, անբարոյացնեն, սպականեն մեր գուրգուրանքի մեծ առարկան—հայ ժողովուրդը։

Ուժեղ լինելը, որ կարողանանք պայքարել այդ արարուածոց պակասների դէմ, և թո՛ղ բոլոր ցածերը լաւ գիտացնեն բուրգացիկների ու Միհրանների ճակատագրական վախճանը։ Պրքան մենք աւելի մասններ խոնարհելու, համակերպելու արամագրութիւն, այնքան աւելի կառելու են ցարիզի սպասուորները, այնքան աւելի ուժեղանալու են և կնուակ հարածները մեր մէջքերին։ Մեր հասարակութիւնը և մտովու գեանասարած սողում են,—մենք գիտենա՛նք բարձրանալ նրանց խեղճուկ միջնորդից և զարկել ահագանգը։ Նրանք ձգտում են բաժանել մեզ ժողովրդից—իսկ մենք ձգտենք միշտ աւելի և աւելի արմատ բռնել այդ ժողովրդի մէջ, որովհետև երբ ցարիզը կը սեռնէ, որ հայ աշխատուոր ընդհանրութիւնը յուզուի, ըմբոստանում է իր ըմբոստ գուակների նահասարակութեամբ—բանտերում ու քարոզովարներում—երբ քն սեռնէ, որ կողկասանան Բասախի ետևում կանգնած է կովկասահայ, թիւրքահայ և պարսկահայ ժողովուրդը, նա գիւրութեամբ չի գիշանի արիւնաբառ Լիթիւններին...

Ք Ա Ղ Ա Ք Ա Կ Ա Ն

ՆՈՐ ԹԻՒՐԵՒԱՆ

VI

ՕՐԵՆՍԻՒՐ ՄԱՐՄՆԱՆՆԵՐ ԵՒ ՌԵՃԵՐԵՆՆՈՒՄ

Անցեալ յօգածներու մէջ մենք կանգ առանք այն նախնական գործողութիւններու վրայ, որոնք պարամնասական ռեփիմն հիմունքը կը կազմեն։ Երկրի մը քաղաքական - օրէնսդրական ընդհանուր բնութիւնը մեծ չափով կախած է ընտրողական ձևերէն և սկզբունքներէն։ Առանց այս վերջիններու զարգացման և քաղաքացիական անկարելի է երևակայել ճշգրիտ ու անաղաթ ժողովրդագիտութիւն։

Այսպէս կը հաւանքի պարլամենտը և կրտսաննէ պետութեան ամենակարևոր պաշտօնը՝ օրէնքներ սահմանելու բարձր գործառնութիւնը։

Քաղաքակրթութեան պատմութեան մէջ Անգլիան առաջինն էր, որ յղացած է նոր ժամանակներու այդ նշանաւոր քաղաքական հիմնարկութիւնը—պարլամենտը։ Ցակախի միջին դարերու խաւարին ու համասարած խառնակութեան մէջ ու հանգէս բերու ժողովրդական ներկայացուցչութեան նշանակելի գործերը և իր գոյութեան խորիսը դարձուց։ Հեռաւոր ու մեկուսացեալ կղզիի վրայ սպաստանած՝ անոր պատմութիւնը չիթթորիկեցաւ։ Եւրոպական ցամաքի արշաւանքներէն։ Ազատ ու սպահով արտաքին ուսնձգութիւններէն։ Ազատ ընտրողական, ունկնդիր իր ներքին քաղաքակրթական ձայնին՝ Անգլիան կանգնեց նոր դարերու այն իմաստուն սկզբունքը, որով մեծացաւ ինքը և որ օրինակ հանդիսացաւ մէկէ աւելի ժողովուրդներու։

Պարլամենտական-սահմանադրական կարգը այժօրուան կատարելութեամբ չենաւ, ի հարկէ, 1215 թւականի դադարէն ստեղծութեան մէջ հըրով քաղաքացիական պարլամենտը, թափառանք պակասուող գործի եր անշուշտ։ Սակայն իր բոլոր թերութիւններով հանդերձ՝ ան սահման դրաւ թագաւորական բացարձակ ու տարածութիւնունքներուն և սկիզբ դարձաւ քաղաքացիական պատմութեան ու ներկայացուցչական ռեփիմն։

Այնուհետև դարեր շարունակ հին ուժը, նախնական իշխանութիւնը կատարող ընդդիմադրութիւն ցոյց կուտար նոր իրաւունքներու և կաշխատէր ամեն կերպ խորընդոս ըլլալ անոր առաջնադասը։

Անգլիական պատմութեան կեդրոնական մասը կը կազմէ այն հիմնական հակամարտութիւնը, որ տեղի կուենալու թագաւորին և պարլամենտին միջև։ Առաջինը կը ձգտեր՝ հարկգրեակ վերջութիւններով հանդերձ՝ պահպանել միապետական իշխանութեան իր ակառն անձեռնմխելիութիւնը։ Երկրորդը կաշխատէր թագաւորի պատիւն ու յարգանքը պահելով մէկտեղ՝ երկրի կառավարութեան ղեկը ձեռք առնել։

Պարլամենտին և թագաւորին հակամարտութիւնը անգլիական պաշտականութեան (բարոններու) և միապետութեան ընդհարումն էր։

Այս երկարատև մրցման մէջ յաղթող հանդիսացաւ պարլամենտը։ Անոր միջոցով հաստատուեցաւ այն նշանաւոր սկզբունքը՝ թէ թագաւորութեան գոյութիւնն

իսկ կախած է պարլամենտի կազմէն և գերիշխանութենէն:

Անգլիական քաղաքական պատմութեան մէջ՝ այս գլխաւոր պայքարէն յետոյ՝ կարևոր տեղ կը բռնէ նաև պարլամենտի ներքին պայքարը—լորդերու և համայնքներու դահլիճներուն ընդհարումը:

Մինչև տասնմիջերորդ դարը անլուսավորութեան և բարձր կղերականութեան ազդեցութիւնը ասպնդին էր Այդ ժամանակէն սկսեալ՝ հասարակական և անտեսական եւջիւստիսը մեծ հարւած հասցուց անոնց կատարի և սրբաբազմ վազքէին: Բուրժուազիան, գաճառական դասը զարգանալով, հարստութեան տիրանալով՝ ուժեղացուց համայնքներու դահլիճին նշանակութիւնը և լորդերու բացարձակ տիրապետութիւնը հետզհետէ նստեցուցաւ:

Այս նոր սուբյէկտ հանդէպ՝ անլուսավորները կորսնցուցին իրենց սկզբնական գերը: Սահմանադրութեան և պարլամենտին իրաւունքներու պաշտպանութեան մէջ անոնք այլ ևս ցոյց չաւելին նախկին նախանշաններու: Ընդհակառակը, յաճախ միանալով թագաւորին հետ, գաղտնի թէ բացարձակ, գուռադրութիւններ կը յղանային պարլամենտին իրաւունքներուն դէմ: Համայնքներու դահլիճը, սակայն, ժամանակի ընթացքին մէջ ամբողջով իր ազդեցութիւնը երկիրն թէ քաղաքական և թէ մանաւանդ անտեսական կեանքին վրայ:

Անգլիական սահմանադրութեան մէջ արմատացուած այն կարևոր սկզբունքը, սովորութիւնը՝ թէ պետութեան զբաղման խնդիրը, հորիցրու չափը և ստեղծող պետը է ստորինի համայնքներու դահլիճին ցանկութեամբ և անոր կամբով:

Լորդերու ժողովը և թագաւորը հարկադրած ընդունեցին այդ խոշոր եղելութիւնը:

Ապա, իրենք ստիպողական բերուով սովորութիւն դարձաւ, որ թագաւորը պարլամենտի մեծամասնութենէն ընտրէ իր նախարարները և պաշտօնէ հետոսցնէ զանոնք, ով չեն վայելեր մեծամասնութեան վստահութիւնը:

Այս սովորութիւնը անգլիական քաղաքական կեանքի ամենէն կարևոր բարենորոգումն էր, որ այնուհետև պարլամենտական ռեֆորմին հիմքը և գլխաւոր յատկանիշը դարձան: Ասիկա պարլամենտին իրական և անգլիաճորդին տիրապետութիւնն էր, ասիկա սահման կը դնէր կառավարական ինքնակամ գործողութիւններուն և գործադիր իշխանութիւնը կ'ենթարկէր օրէնսդիր իշխանութեան: Երկիրն գերագոյն տեղը, վերին կամքը այլ ևս պարլամենտը կը դառնար: Թագաւորին հին իշխանութիւնները առանց ազդուկի և առանց արհեստահեղ ճակատամարտներու պատմութեան արեւելք կը նեւաւէին: Արտադուր այն բազմաբաղմադակ նախագահութիւնը, որ այնքան հեղաշարք և այնքան սրամարտէն թագաւորի գանձաւորութենէն կառավարելու իրաւունքը կը խլէր.— «թագաւորը կը թագաւորէ, բայց չի կառավարէ»...

Անգլիական սահմանադրութիւնը և անոր հիմնական օրէնքները գրւած չեն, ամեն ինչ սովորութեան շուրջը կը գտնուի և անիւն կը սկզբնաւորուի փորձի և գործ-

նական իրողութիւններու արդիւնք են սահմանադրական սրամարտութիւնները:

Քրիստոնեական հակառակ՝ փրիստոփայական գիտութիւններու և հասարակագիտական ընդհանուր ծննդարտութիւններու օգնութեամբ չի կառուցուած անիկա:

Այս պարագան անոր թերութիւնն է և առաւելութիւնը միանգամայն:

Ձեռնիցով սկզբունքային մասերու մէջ անգլիական սահմանադրութիւնը կապահովէ, սակայն ժողովրդին իրական ազատութիւնը: Քրիստոնեական նման՝ ան վեր չի հասնիր մարդկային անբանաբարելի իրաւունքներուն հարցը ընդհանրապէս ու զայն չի պաշտպանէր Քրիստոնեական եզակի թափով ու որևորութեամբ: Բայց և այդպէս՝ անգլիական հողին վրայ կը ձգտէ երաշխաւորել անգլիական անբոլոր բարոյքացեալական ազատութիւնը և իրաւական հասարակութիւնը:

Անգլիական անգիր սահմանադրութեան համաձայն՝ օրէնսդիր իշխանութիւնը կը մարմնանայ երկու ժողովներու մէջ—լորդերու դահլիճ և համայնքներու դահլիճ: Առաջինը երկանապակե պահապանական հիմնարկութիւն է: Ան կողմէն է ծառայելու անգլիական մեծնոց անլուսավորութեան սարսափած շահերուն ու տիրապետութեան ձգտումներուն: Ընդհանրապէս թշնամի ուսմամբութեան ու ժողովրդայնութեան՝ լորդերու դահլիճը կը ձգտէ որքան կարելի է պահպանել ստուր անցեալին վստահութեամբ հաստատութիւնները:

Համայնքներու դահլիճը, ընդհակառակը, հետզհետէ նորանալով, բնաշրջելով ու կատարելագործելով կաշխատի գառնայ իսկական ուսմամբարական հաստատութիւն:

Այս երկու ժողովներու միջև ընդհարումը նախատարական է: Օրէնսդրական գործողութիւնը անհունապէս կը ըլլատուի, կ'ազատուի: Լորդերու ժողովական հիմնարկութեան բնաճառքներէն ու տիրապետութեան կատարող ցանկութիւնն:

Անլուսական հիմնաւորք աներու քանի մը վստասերու ձեռնորդներ և անգլիական եկեղեցու քանի մը բարձրաստիճան կղերականներ՝ նստած ոլիերին՝ պալատին մէջ՝ ամեն կերպ կանխառն խոչընդոտ հանդիսանալ օգտակար ու արդիւնաւոր օրէնսդրութեան:

Իրաւ է, նախարարութիւնը պատասխանատու է համայնքներու դահլիճին ուղև. ծիշն է, կառավարութիւնը, գործադիր իշխանութիւնը կը կամայ այդ դահլիճին մեծամասնութենէն: զբաղման հարցերու մէջ սովորութեան իրաւունքով, ձանձած է համայնքներու դահլիճին կամքը—այնուամենայնիւ լորդերու պալատին գոյութիւնը և անոր մտակական ունեցումութիւնները երկիրն օրէնսդրական գործունէութեան հանդէպ մեծ արգելքներ կը դնեն:

Ժողովրդական ներկայացուցիչները երկարատև ուսումնասիրութենէ և պարտատուութենէ յետոյ, բռնա ու սովորութիւն փիճաբանութիւններու ընդմիջէն ունէ կարևոր կենսական օրէնք կը բնագործեն: Լորդերը քանի մը ժամանակ ընթացքին մէջ, առանց մտքորոտ հարցն ուսումնասիրելու՝ կը գործողեն իրենց veto-ին իրաւունքը և կը կանգնեցնեն օրէնքին կիրառումը:

Տեղի կուեննայ պարլամենտի ցումը, նոր ընտրու-

Թիւններ, նոր քեւորութիւնն Ուրիշ առիթով նոյն երևոյթը կը յառաջանայ և նոյն խաղը կը կրկնուի

Վերջին տարւան մէջ Անգլիան երկու պարլամենտական կազմ ունեցաւ: 1910 թուական յունիս արմերի հաւաքական համայնքներու գումարի լուր կցեալ 1911 թիւը թեւակոխել և տեղի առաւ նոր խորհրդարանին:

Երգեցու պալատը կը խաղալ երբին իրական ու չհրատեւտ բարենորոգումներուն հետ և կուտեր քաղաքական և արհեստի բնականոն, առողջ, հետևողական ընթացքը: Գաղաքական գործունէութիւնը և պատգամաւորներու եռանգը կը զարնին իշխանական հիմունքը Միացորդի մը կամայական արժանաբարութիւններուն և պետական օրէնսդրութիւնը անյուսալի կերպով կը գիբաւորի:

Գաղաքական վերածնունդը, սակայն, չի կորց առնելու: Այսօր յորհերու *relief*-ի իրաւունքին ընդմուտը և միշտ իսկ անոնք ժառանգական պալատին բարձուր մոնզիական և անկաւարտութեան անենառաջնակարգ մասհագումութիւնն է: Ժողովրդապետական գաղափարը իր զարգացման շնորհաբարձի վրայ՝ անկարող պիտի ըլլայ համարուիչ և այն առերբին, որոնք առանց ոչինչ օգտակարութեան՝ կը Ժանարաբեռնեմ երկրին յառաջադիւնութիւնը:

Անգլիայէն զատ՝ քաղաքական-օրէնսդրական հիմնարկութիւնները համեմատական բարձրութեան են հասած նաև Ֆրանսայի, Միացեալ-և-Նահանգներու և մասնաւոր Ջեփքերիոյ մէջ: Այս պետութիւններէն իւրաքանչիւրը համաձայն իր ազգային հանձարին և իր ուրոյն քաղաքակրթութեան՝ յայնսպարտեան են ու զարգացուցած քաղաքական բնաշրջման այս կամ այն կողմը և օրինակ հանդիսացած միւս ազգերուն: Օրէնսդրական իշխանութիւնը այդ երկիրներու մէջ և երկու տարբեր ժողովներու իրաւասութեան է յանձնուած:

Ֆրանսայի ծերակոյտը Անգլիոյ յորհերու պալատին պէտ ժառանգական հիմնարկութիւնն չէ և ոչ ալ նշանակովի պատգամաւորներէ կը բաղկանայ: Բայց ազով հանդերձ՝ հիմնած ճշլլըլով ընարդական այն ուսկաւարտներ ձեւերու վրայ, ինչ որ խորհրդարանը կը ներկայացնէ Ֆրանսական հասարակութեան պահպանողական մասը և յորհերու պալատին նման կաշխատեարկէք հանդիսանալ արժանական օրէնքներուն:

Աներկայի Միացեալ-և-Նահանգներուն մէջ օրէնսդրական վերին պալատը—ծերակոյտը—չառտ աւելի իրաւունքներ ու պաշտօններ ունի խորհրդարանին բւերական օրէնքներու հաստատութենէն կողմ մերժումին զատ՝ առ կը մասնակցէ նաև գործադիր իշխանութեան հանրապետութեան նախագահին և անոր նախարարներուն գործունէութիւնը ծերակոյտին հսկողութեան կենթադրելու վարելի է ըսել: որ Ամերիկայի մէջ կուսակաւորութիւնը այդ երկու մարմիններու—նախագահին և ծերակոյտին— փոխադարձ համաձայնութեան արդիւնն է: Նախարարները պաշտօնի կը կուչին նախագահին կողմէ ծերակոյտին հաւանութեամբ: Անոնց պատասխանատուութիւնը ոչ թէ պարլամենտին, այլ միայն այդ մարմիններուն առջև է խորհրդարանը, ժողովրդական առաջին օրէնսդրական հաստատութիւնը, օրէնքներու գործադրութեան վրայ անմիջական հսկողութիւն չունի:

Պեքտոնյան Ասեանը, Cour Supreme — որի վրայ՝
digitised by

մնէք ուրիշ առիթով ևս կորց կառնենք — օրէնսդրական բարձր մարմնի մը իրաւունքները կը վայելէ: Այդ հաստատութեան անգլանքները ընարողի չեն, այլ նշանակովի պաշտօնի կը կուչին — ծերակոյտին հաւանութեամբ — հանրապետութեան նախագահին կողմէ և շնորհով այս հանգամանքին՝ անփոփոխելի են: Գերագոյն Ասեանը Վելօ-ի իրաւունք ունի նախագահին գործողութիւններուն և պարլամենտի բոլոր այն օրոշումներուն վրայ, որոնք իրեն հակասամասնական կրեւանն Այսպէս: Միացեալ-և-Նահանգներուն մէջ օրէնսդրական հաստատութեան ազատութիւնը ենթարկուած է նախագահին, ծերակոյտի և Գերագոյն Ասեանի սահմանափակումներուն:

Ինքնաւարտեան ակներև է, որ կուսակաւորական այս ձևը չի բրիտի ժողովրդին մեծամասնութեան պահանջներէն ու չի համապատասխանի բարձրագարութեան սկզբունքներով:

Սահմաններով ընդհանուր ձայնաւորութեան յառաջագիժ օրէնքը, ընդունելով լայն խաւերու մասնակցութեան անհրատեւտութիւնը օրէնսդրական հաստատութեան մէջ՝ պետութիւնները ամեն ճիգ թափած են, սակայն, զպոյլու համար ժողովրդական իսկական գերիշխանութիւնը:

Թէ Անգլիան, թէ Ֆրանսան և թէ Միացեալ-և-Նահանգները սակաւին լին կցած իրագործել աւամ կ մ ա օ ր է ն Գ Ր Օ Շ Ա Ն ան իսկական և անաչառ սկզբունքը: Զգալով և գիտակցելով հանդերձ, որ պարլամենտները — որպէս մարդկային հաւաքովներ — միշտ սխալական են՝ անոնք, պետութիւնները, չեն կամեցած պարլամենտին ստաներն ու վերադառնալը արագարև ժողովրդական քեւարկութեամբ:

Օրէնսդր իշխանութեան, պարլամենտին իրաւունքները ամենին աւելի յարգուած են Ջեփքերիոյ մէջ: Այստեղ այ երկու օրէնսդրական հաստատութիւններ գոյութիւն ունին՝ ազգային խորհուրդ (conseil national) և պետութիւններու խորհուրդ (conseil des Etats): Սակայն երկուրդ հաստատութիւնը չունի այն իրաւունքներն ու վճարակ իրրը՝ օրէնսդրական-պետական լուրջ ինքիրներու նկատմամբ՝ ինչ որ ունին Անգլիոյ լորդերու պալատը, Ֆրանսայի ծերակոյտը և Միացեալ-և-Նահանգներու գերագոյն ասեան-ծերակոյտ-նախագահը: ԶԿիցերիան այդ տեսակետով — ինչպէս և ուրիշ շատ հարցերու նկատմամբ — կցած է աւելի առաջ երթալ և զարգացնել, մշակել իսկական ժողովրդական օրէնսդրութիւն:

Փամանակակից կուսակաւորութիւնը օրէնսդրական երկու պալատի սկզբունքը չէ ընդունել, քանի որ վերին պալատը, ծերակոյտը, յորհերու ժողովը էականապէս պահանջողական-յետադիմական հաստատութիւններ են և չեն նպաստել երբին ընկալան, խաղալ, առողջ զարգացման: Անոնք միապետութեան և բռնակալութեան սխուր Միացորդի են, որ միայն պատնէջ կը կանգնեն արժանական ու կենսական բարենորոգումներու հանդէպ, որ կը ձգտին ամեն կերպ պաշտպանել մեծող դասակարգերուն շահերն և օգուտները և յարասե զարմնէլ փոքրամասնութեան տարամբժ սիրապետութիւնը:

պարլամենտները Թերութիւններ ունին, անկաւոր:

Որքան ալ ընտրողական սխտեճները լայն, յառաջադեմ, ասովազար սկզբունքներու վրայ հիմնած ըլլան՝ այնու-անոնային անոք չեն կրնար ժողովրդական իսկա-կան և անյայլ կամքը ներկայացնել: Միշտ առաւել կամ նազ խտորում, շեղում գոյութիւն կունենայ պարզմանի և ժողովրդի միջև: Անոնց կ'ստարեալ ու բացարձակ զուգահեռութիւնը անհարկն և Ռա-կովաթութիւնը շատ քիչ կը հասնայ այս շքմարու-թիւնը: Կը հասնոյ և կ'աշխատե անին կերպ — թէ բարոյական և թէ իրական Կանապարհներով—սըր-բազրել պարզմանական սխտեճն սխալները:

Բարոյական գործունեան մէջ յիշատակութեան ար-ժանի է հասարակական կարծիքին ուժը, որ ահագին գեր կ'աւարտէ հասարակական զարգա-ցման անսահման և բնաւ արհամարիք քանակութիւն չէ:

Կոր ժամանկներու այդ կարեւոր արտայայտութիւնը — որքան ալ զուրկ իրական հանգամանք — այնու-աննային մեծ ազդեցութիւն ունի ժողովանց և պե-տական մարմիններու գործունեութեան վրայ:

Երբ հասարակական կարծիքը միաձայն ու միահ-մուռ, գրեթե աւ լրագիրներու միջոցով, հաւաքաբար թէ անհասարակ, հրապարակական մեծքանակ ժողով-ներէ, թէ հեռուոր, խուլ անկիւններէ, պաշտական հիմարկութիւններէ, թէ մասնաւոր աներու ներսէն՝ կը հրահագնէ: կը պահանջի, կը հրկոյզրէ ունի խնդրի այս կամ այն լուծուած — իրական մարմինները, իրրե մէջ անբաժանելի մասն այդ անարկութեան ու մեկ հասածը ընդհանուր կենսիքին՝ չեն կրնար դիմագրել սիրող հրամայական արտապարտութիւններու: Աւ ճակա-տագրականպէս՝ օրէն ու դրոյ հիմարկութիւններու որոշմանը առաւել կամ նաւել շեղ կ'անկայ են հասա-րակական կարծիքին ազդեցութեան...

Հասարակական կարծիքն զատ — որ իրական ոչ մեկ հանգամանք չունի և որ յաճախ կրնայ հանդէս գալ սղաւազած արտայայտութեամբ — օրենսդիր իշխա-նութիւններու սխալները որդգրելու համար կայ և աւելի նպաստալարմար ձև:

Այժմիկ հարցերու մէջ բարդ, կնճռու, պատասխա-նատու որոշումներու ժամանակ փոխանակ ենթակայ ըլլալու ճերմոյայի, թագաւորի և այլ պահպանողական մարմիններու բաժանմանը՝ ազգային ներկայացուցչա-կան ժողովը կրնայ զիմե՛ նոյն ինքն ժողովրդին և հարմնել անոր կամը: Որոշ թիւ բաղաբացիներու պահանջին համաձայն՝ խորհրդարանին մէջ բւերական օրէնքը կանգ կ'առնել, անոր գործադրութիւնը ժամա-նակաւորակա կը յետաձգուի մինչև որ երկիրը ընդ-հանուր ձայնատուութեամբ իր այս կամ այն արամա-դրութիւնը ի յայտ բերել:

Այդպիսով ժողովուրդը կը հանդիսանայ, որպէս մեկ հասարական թագաւոր, կամ ճերմոյայ, կամ գերա-գոյն ասեան, որ պայմաններ որոշման հանդէպ կը գնէ իր փետնը՝ կը յայտարարէ իր արգելքը և կամ ընդհակառակը՝ կուտայ իր համաձայնութիւնը: Օրինա-բարկան իրիտաճիւրը կանաւարեղու համար ժողովրդի այս ուղղակի և անմիջական մասնակցութիւնը աննա-տարբար և աննուսակովոր սկզբունքն է: Ձեկեցեցական փարբիկ հանրապետութեան մէջ այս ձևը գոյութիւն

ունի և յայտնի է ու է ֆէրէն ց ու մ' անուսով: Անոր խաղացած դերը և հասարակական-քաղաքական նշա-նակութիւնը մինչև որս ահագին և երան հէլիգեան պատմութեան մէջ: Չը կայ ոչ մեկ զեկեցեցութիւն—կե-րական, պահպանողական, ազատական, արմատական, ընկերակարական — որ հակառակ ըլլալ օրենսդրական այդ սրբաբար է հաստատութեան, որ կամենայ օրէնքներու վաւերացման կամ մերժման վերին արտա-նութիւնը իւր ժողովրդէն և յանձնել ունի այլ մարմին: Ձեկեցեցութիւն ուրիշ կերպ չի բարձրել իր սահմանա-դրութիւնը, իր օրենսդրական հիմարկութիւններու որքին: Ամենուն գերագոյն սերը, սկիզբն ու վախճանը ժո-ղովուրդն է:

Ռեֆերէնսով միջոցով օրենսդրական հարցերը աւելի պարզ ու աւելի անշառ հրապարակ կուրան: Հասարա-կութիւնը, ընտրող ազգաբնակչութիւնը հոս ապաւ է այն բարդութեանն ու այն բազմաթիւ դժարութիւններէն, որոնք ենթակայ է առհասարակ ընդհանուր ընտրու-թիւններու ասեան:

Վերին պարագային՝ ազգաբնակչութիւնը կանգնած է խճճած ու կնճռու խնդիրներու հանդէպ, գործ ունի պետական-օրենսդրական ամեն կարգի, ամեն մասնա-գիտութեան և ամեն արժեքի մասհոգութիւններու հետ: Հարկադրւած է՝ առաւելագոյն հարցերէն զատ՝ մեծ շափեթով ի նկատ աւնել ընտադատութեան են-թարիւղ և պատգամաւորական թեկնածուները, որ ամենին դիրքին բան չէ: Այս բոլորը մեկէն օտարու-ցած են ընտրող անհասին վրայ, որ պէտք է համա-խմբէ, դասուորէ, կարգի բերէ ամենը և բառ այմ իր եղբակցութիւնը յայտնէ բւեր միջոցով:

Քաղաքացին, մասնաւոր ստիկական քաղաքացին չի կրնար բարեխնդրութեամբ այս դժարին պարտակա-նութեան ասկէն ընել: Ձեկեցութիւնները անհրժեշտ կը գառնան: Ձարիքի փոքրագոյնը ընտրելու հարկին մէջ կը գանձին: Պատգամաւորը, խորհրդարան գացող և օրէնքներ սահմարող քաղաքացին չի կրնար բոլոր խնդիրներու մէջ համամիտ ու միաբան ըլլալ իր ընտ-րողներու հետ: Այդպիսի ճշգրիտ ու կանոնաւոր հա-մաձայնութիւն անկարելիութեան կը զարնի:

Մինչդեռ ռեֆերենսով ժամանակ ընտրող քաղա-քացին կը գործ չունին այլ ևս վերոյիշեալ դժարու-թիւններու հետ: Հարցը յայտեղ որոշ է: Անի հասին խնդրի և յանձնած անոնք բւերակցութեան — Կէ՛տք է արգեթ արգիւղել թունաւոր ընդդիմներու վաճառումը, թէ՛ հարկաւոր և թողարարել: Ընդունել աղբեթը հա-մեմատական ներկայացուցչութիւնը իրրե հիմք Գաշ-նակցութեան՝ թէ՛ մերժել...

Ժողովուրդը յայտնի պարզ մեկին, անշառ հարցերու նկատմամբ շատ աւելի ճիշտ կրնայ արտայայտուի ու շատ աւելի դիրութեամբ իր պարտականութիւնը ի կատար ածել:

Այնպէսզարկան աղբիւթութիւններով ապացուած է, — և պարզ արտաբանութիւնն ուղ հաստատէ — որ ընդհանուր ընտրութիւններու ասեան ազգաբնակչութեան մէկ խոշոր մասը անարբեր կը գանձի և չի մասնակցի քաղաքական պայքարին: Այս կրկնութիւն ուրիշ պատ-ճառներէ զատ՝ կարելի է բացատրել նաև անով, որ

Հասարակութիւնը կը ձանձրանայ, կը յոգնի բարդ ու խճճուած խնդիրներէ:

Որքան պարզութիւնն ու որոշութիւնն զուրկ ըլլալ բազմաբան պայթումի պարունակութիւնը, որքան կը ձանձրանա՞նք ընդթը — այնքան աւելի մասնակցողներու թիւը սահմանափակ շրջանի մէջ կը ձայն:

Մինչդեռ ակֆերէնտրուսի ժամանակ վիճելի խնդրին պարզութեան հետևանքով կենդանի և օգտակար հետաքրքրութիւն կ'արթնանայ բազմաբաններու կողմէ:

Քաղաքական-Հասարակական այս ուշագիւր վերաբերմունքն ու զգայնութիւնը ահագին նշանակութիւն ունին օրենսգրութեան ուսովկադարացման համար: Ժողովուրդը գործնականացէս և պայքարի ժամանակ իրազեկ կը դառնայ պետութեան այս կամ այն օրենքին եւ այնուհետև շատ լուս կանանք, թէ որ օրենքը անցաւ և որը մերժեցուցաւ իւրաքանչիւր օրենսգիրք իրեն հիմնական սկզբնաբան կը յայտարարէ թէ՛ որ քաղաք և անգիտակց օրենքը՝ — nul n'est censé ignorer la loi — բայց իրական մէջ, նոյն իսկ ամենալուսաւոր ու բազմաբան իր կողմնակիցներու ժողովուրդները չափազանց հետևի են օրենքի ծանօթութեան: Ռեֆերենտումի ժամանակ ազգաբնակչութիւնը անմիջական շփում կուենանայ օրենքերու առարկային հետ և կը թափանչուի անոնց օգին: Օրենսգրական այս ուսովկադարացումը հաստատութիւնը ազատ ու լայն ընթացք կուսայ ժողովրդի բազմաբան դաստիարակութեան:

Ընդհանուր ընտրութիւնները սովորաբար երկար ընդմիջումներու առջի կուենանայ Քաղաքացիները 4—5 ամիս մէկ մտնալ կը շարժին, կը յուշին, կ'փութորկին, այնուհետև ամեն ինչ կը հանգստի և ազգաբնակչութիւնը այլ ևս չի հետաքրքրուի, չի սարկի պետական-խորհրդարանական ներգործութեան:

Այս վարկենական բանուում և սարկներու այս երկար ընդհատումը ընտու նպաստաւոր պայմաններ չեն ներկայացնել ժողովուրդներու Հասարակական զարգացման համար:

Ռեֆերենտումը աւելի սուղը և աւելի ընկան միջոցաբար կըստեղծէ:

Ընդհանուր ընտրութիւններու ժամանակ այն Հասարակութիւնները, որոնք զուրկ չեն վերոյիշեալ Հաստատութեան—օրինակ զ'իցերադիք—պէտք չունին ուժերու վաստակող լարուսին և քաղաքական պայքարի չափազանցաւ ուժեղութեան: Անոնք շատ լուս գիտեն, որ պարամենք ամենակարող չէ և որ ընտրութիւններու վախճանով ամեն ինչ չը վերջացաւ: Գիտեն, որ բարդ վճռական ու ետիան խնդիրները պէտք է յանձնին ժողովուրդական բւերակութեան: Այդ պատճառով նախ ընտրական պայքարը չափաւորութեան ու ընկանութեան սահմաններէն չի անցնի և ապա քաղաքացիները չեն զգուիր քաղաքական կեանքին մասնակցելէ պարզամտական նստաշրջաններու գործունէութեան միջոցին:

Ռեֆերենտումի հակառակորդներու կարծեցով այդ Հաստատութիւնը—ինչպէս և համեմատական ներկայացուցչութիւնը—կը զնաւէ խորհրդարանական մեծամասնութեան և կը խախտէ կուսակցութեան վարկն ու գիրքը: Պարզամտներ զիրարական և բարոյական ազգացութիւնը կը կորսնցնեն: Պատգամաւորները այլ ևս

եռանդով և բարեխղճութեամբ չեն գործեր Կարգերու ուսուցիչութիւնը իբր թէ ցանկալի խորութեամբ չեն կատարել:

Իոյր այս նմանազգութիւնները ժայտելին են և ընտան չեն համարապատասխան իրականութեան:

(Յր արտ.ճակի)

Ռ Ր Օ Շ Ա Վ

Ա.-Բ.-ՆԵՐԸ ԵՒ ՉԻՆԻԱՎ ԱՊՍԱՄԱՐՈՒԹԵԱՆ ԽՆԴԻՐԸ *)

Նոյն գառն, ցունեցող խոստովանութիւնները... Այդպէս ենք սեծնում Եւրոպայի Թեթրիական հանդէսի մէջ զեռնաւած հետազոտութեան մէջ, ներսած ընդհանուր ապագութեան՝ խնդրին:

Ռուս յեղափոխականները — սոցիալիստներ ու սոցիալ-դեմոկրատներ—ընդունում են, որ դա առաջնակարգ, կենտրոնական խնդիրն է, որ առանց այդ ընդհանուր ապագայէն ըմբոսացման՝ Ռուսաստանը չի կարող ազատել:

Եւ սակայն, ինչպէս է անօրինել այդ մեծագոյն խնդիրը նոյն այդ յեղափոխական կուսակցութիւնների կողմից...

Ծայրայեղորէն վատ, անշնորհք, մակերեսային ու թեթեւամտ ձևով—այսպէս է հռչակում սոց-յեղափոխականների վերոյիշեալ թեթրիական հանդէսը ՊՃԻԱ-արքային ըմբոսացումները անաղոթութեան հարցի առթիւ՝ խորագրով իր սեծնութեան մէջ:

Այդ անկեղծութիւնը պատել է բերում օրգանին ու կուսակցութեան, բայց մենք չենք միտքարում դրանով: Մենք համակում ենք անսահման դառնութեամբ — աւելին կասենք—ցասումով հանդէպ այն պող, թեթեւամտ ու սոցիալաւոր անարբերութեան, որով վերաբերին են Ռուսաստանի բախտը անօրինող կուսակցութիւնները՝ այդ չափասանը և հրատապ կնձնին թողնենք, որ խօսէ ինքը պերճախոս հանդերս:

«Մենք, խօսքի յեղափոխականները, գաղափարին յեղափոխականները, մենք մի անգամ և մի անգամ էլ ենք մարտական-չինորական յասուակ պատրաստութիւնից **): (Мы — революционеры идеи, революционеры слова, мы лишены всякой специальной военно-боевой подготовки):»

...Կարելի է ասել անաբարկուսիքի վաստակութեամբ, որ իջուցումը վախճանից կայանում է նրանում՝ որ յեղափոխականների — հասարակութեան — մեծ մասնակցութեան մէջ կ'այտնուի այն բանը, որ քաղաքականութեան և պարզ հակացողութիւնը այն մասին, թէ ինչ է զինուած ապստամբութիւնը և ինչ ձևերով կարող է նա իրականանալ: Այդ պատճառով է մենք սեծնում ենք արքային բաւանք—ընդգուցիւր—սեծնում ենք կազմակերպած ապստամբութեան փորձեր, որոնք խայտառակ օրէն ձախորդ են և որոնց յանցաւորութեան գիտակցութիւնը անողք ցուս է պատճառում: (...Попытки организованного восстания, неудачныя до

*) Տես «Բոցակ», № 1:
**) Առաջագոյր ամեն ինչ մեզ եզ:

позора, до жестокой боли сознания преступности подоб-
ных попыток *)

Չէ կար որեւէ ծրագիր ընդհանուր պատասմութեան,
չէ կար բնաւ կարգապահութիւն, և որ գլխաւորն է,
չէ կար ինքը ապստամբական բանակը:

Պրտեզից գար... Չէին պատրաստել Ոչ որ չէր հա-
գայել Աւելի յՏրատայ՝ ու հրատարակել հոգեւորը
կային... Թեօրեական բանակիւնները սօցիալիզմի ու
զօգմերի շուրջը...

Այդպէս—սօցիալ-դեմոկրատները:

Այդպէս—նորինս սօցիալիստ-յեղափոխականները:

Սպառազէն ժողովուրդն էր, որ գրոհ տակը Վրագովիտ

XV[-ի գահի գեմ և բուռն ու կարծառաւ Եկատամբա-
տով առաւ Բ ա գ ա ի լ ը Սպառազէն ժողովուրդն էր, որ
այնուհետեւ պարբերաբար ներս էր խուժում Ազգային
Պատգամաւորական ժողովների նստարան մէջ և թելա-
դրում շափաւոր ու պատահապաշտ ժիրոնդիստներին՝
իննչ արի և համարձակ, իննչ ըմբոս ու վճռական
նոյն պատասզէն ժողովուրդն էր, որ գրեց իր հուժկու
գրողը Մեծ Յեղափոխութեան մրկալոյց գրաւզների,
նրա յօրինած սեփօրանների ձախտան:

Խօսել՝ արդեօք նորագոյն ժամանակների ժամին
Յեղ՛ն արդեօք ժողովրդային պատասզէն ըմբոսացում-
ները, զինամարտ կամաւորների լեգեօնները, նոյն Քրան-
սիայում, ապա և միւս, հարեան ու հեռաւոր երկրնե-
րում... զինած ըմբոսացումներ, որ գրեթէ միշտ
բարձրով էին իրենց ծոցը՝ բանակի մի մասը, նրա
գիտակից հաստեղը:

Այդ գիտակից ատրեբուրը թուով չափազանց
աննշան են իրականորէն հսկայական բանակի մէջ... Եւ
զօ մի ակնորդ պատճառ էր, որ պիտի գրգռեր յեղա-
փոխականներին՝ սօցիալիզմի իրենց յատուկ ժողու-
վըր գիտակն բանակը, իրենց յատուկ մարտական
լեգեօնները:

Չարին փորձ անգամ չ'արին յփօրձերը ձախորդ
են—մինչև անարգանք*»

Չափազանց, այո՛, պերճաբոս են երկու անագան
խոստովանութիւնները՝ Մեկը առաւանակ Սօցիալ-դեմո-
կրատական Թ ի ղ է կ ա գ ի ը Կօպեհհագի Խնարհա-
ցիանային Միւրը՝՝ յո ուշաբրու տեսութիւնը Եւրո-
ների հանդերս մեկը Աւաղինը ամբողջ Եւրոպայի կուսակ-
ցութեան քօրե-քօրե-ն է, երկրորդը՝ Եւրոպայի կուսակցութեան մի
նշանաւոր և ձեռնհաս անգամի Աւաղինը ստուժ է, որ կուսակցութեան առաջա-
պաշտ և հի գ մ ար ա ի կ ն էր Յեղափոխութեան փո-
թորի միջոցն էր, որ դիտի սարկին զէնց գործածելու
առարկանս որհհարը... Երկրորդը ստուժ է, որ այդ
սարկան էլ մի բան չեղաւ, և պատասմութեան բուր
փորձերը վիժեցին—պէտք է վիժէին—արգաստեղծու-
րէն, ամօթալիցօրէն իրականքը եղան խօսքի, գա-
պ Եւրոպայի յեղափոխականներ—ու զէնքի ու վառօրի...
Այդպէս է յայտարարում Կւրոպայի թեօրեականնր
Եւ ճիշտ է ստուժ:

Երբ գրում էինք Պրոչակի՛ յօդուածները, ներսած
ժամանակակից յեղափոխական Ռուսաստանի այդ մեծ
վերջին, երբ Պրոչակիցութիւնը՝ ուղղում էր նստեր-

նացիօնային իր յատուկ Յեղեկագիրը, որ ակնարկում
էր Եւրոպայի մարքսիստների ու սօցիալիստների գործեկա-
կերպի այդ թոյլ վրտուր կողմի վրաս, երբ Պրոչակի-
ցութեան՝ պատգամաւորները նոյն Կօպեհհագի յատուկ
նորհրդագրողում առաւ յեղափոխականների առևել
չեչտում էին նոյն աչազակոց տարակոտնութիւնը, նոյն
կուսակցական ապօրիտի մը և մարտական ուժի ու
պատրաստութիւնների ծայրայեղ տկարութիւնը—այն ժա-
մանակ դեռ չէր կային հրատարակի վրայ—գէթ ինք-
ներս դեռ չէինք լսել — Եւրոպայի ու Եւրոպայի այս
ուշագրաւ խոստովանութիւնները Այսօր մենք տես-
նում ենք, որ պատկերը ակել ևս որբայի է, բուն
մենք էինք երեւակայումս Դիմենք դարձեալ Եւրոպայի
Հանդէսին:

Պրոչակի ընդհանուր պատասմութիւնը՝ — միխոնա-
ւոր արձագանքներով հնչում էր այդ կողք 1905-ի ան-
մուռնայի թակականին, Ռուսաստանի մի ծայրից միւսը
Յեղափոխական ամեն մի թուռցիկ, միայնքային ամեն
ձառ վերջանում էր այդ խրոխտ մարտահրաւիրով...

Եւ հասկանալի էր Յեղափոխականները աննշում
էին, թէ ինչպէս բաշխողուկ կառավարութիւնը հրա-
ցանազարի էր անում անգն գիւղացիներ, բանուրներ,
ինտելիգենտներ... Եւրոպայի գէմ միակ զէնքը—սին-
ներն էին, հրացանը, արքանակը... Արմատականներ ու
չափաւորներ, սօցիալիստ-յեղափոխականներ և սօցիալ-
դեմոկրատներ, մասամբ նորինս կաղեւներ — կամայ-
ականայ որոճում էին ընդհանուր պատասմութեան
գաղափարը, իբրև միակ դարմանը ողբերգական և ան-
պատել վիճակին:

Պրոչակի անգն զօրքը...

Սեփական զօրքը չուներ Յեղափոխութիւնը:
Պէտք էր, որբնն, դնել յոյսերը կառավարական բա-
նակի վրայ Վերջինի մէջ կային, ճիշտ է, խմորումներ
Թոյլ աննշան—համեմատաբար—բայց գործնել արժե-
քաւոր Ըստ թէ բիշ վարժ, փորձաւոր յեղափոխա-
կան կազմակերպութիւնը կարող էր ստեղծել նորինս
այդ թոյլ—բայց համատարած—խմորումներից՝ հսկայա-
կան պայմանցիկ նիւթ, և ուղղել այն բանակաւո-
թեան գէմ:

Յիսուսի չափ նահանգներում ծագել էին յղիւս-
րական յուզումները, սեղանեղ լուրի ահաւոր, սպառ-
անկան Բայց և ոչ մեկը նրանցից չէր վերածեց պաշտ-
ասմութեան, բայց Եւրոպայի վիժեցին:

Մեծ թուով զինւորներ, իրենց ջերմ համակրութիւն-
ներով Յեղափոխութեան կողմն էին, շատ սեղեղում
կատարեցին զատելու թիւները ու ըմբոսացումներ—
այս կամ այն ախթով յեղափոխականները աղոյցեցին
շատ սեղեղում արբարուծել բանակը, մայնել ըմբոս-
ացումն հեղեղը զբարոյների մէջ... Բայց և ոչ մի՛սեղ
չէր կարողացան կազմակերպել այդ ջիւղեան բանակ-
ները, չէր կարողացան նույն պատասմութեան բանակ և
ուղղել յարձակողական հոսանքը դեպի թշնամու միջ-
նարբերքը:

Պրոչակի անվիճելի է—ստուժ է Եւրոպայի յօդ-
ւածագիրը—այն՝ որ անողորմութեան պատճառների մի
մասը գտնում էր մեր մէջ...

Պրոչակ մօտ չէր գտնուեցան մարդիկ, որ կարողանային

*) Աղօլիստ-Բեօլիստներ, 1910 թ. № 2:

իրենց ձեռքն առնել ժողովրդական բանակի կազմակերպումը, այն ժամանակ, երբ իշխանութիւնը գլուխը կորցրել էր...

«Իրերը գրուելով, ժողովուրդը անկարող եղաւ պահպանել նրանք... Չը կար ժողովրդական կազմակերպած բանակ... Այդ մասին յաճախ բուլղոսի չէին էլ մտածում (յեղափոխականները)։ Բնաւ միք անգամ չէր ծագում, որ ժողովրդական յեղափոխութեան Տամար պէտք է սեփական բանակ ունենար։ Յոյս ունէին, թէ ինքը բանակը (կառավարական) կազմ ու պատրաստ կ'անցներ մեր ձեռքը»։

Ոչ մի ուղղական, յարձակողական նախագիծ։ Ամեն տեղ—Պետերբուրգ, Մոսկա, Կովկաս, Ռուսոսօփ, Քուրքեստան, Սիբիր—ամեն տեղ յեղափոխականները իրենց առանձին նախագիծն ունէին—և ոչ մի կապ այդ բոլոր միջև։ Ասեա թուրք այդ բնկումները կատարում էին արտեր երկրներուս։

Առաջին մեծ ըմբոստացումը «Նինեազ Պոսեովին» զբաղեցնել թուրքներ էր Ան Եովի վրայ—մի թուրքը որ կատարել անկնկալ էր թէ կառավարական էր թէ յեղափոխականների Տամար արտերում վարկենաբար սաստկացաւ զորքերի մէջ սահգիւնց վերին աստիճանի նպաստաւոր հոգի յեղափոխական զինուորական կազմակերպելու Տամար, բայց...

Բայց յեղափոխական կազմակերպութիւնները չէր բողոքացան շահագործել այդ նպաստաւոր վարկենքը, և երբ պայթեց ընդհանուր Գործակալը, գեա չը կար զինուորական կազմակերպութիւն, չը կային գէթ մի քանի ուսից կորից ներ, որ կարողանային նեցուկ լինել գործաթող աշխատարութեան պահանջներին։

Ապա գրեթէ միաժամանակ պայթեցին զինուորական երկու ընդգիծներ (Հոկտեմբեր 26, 1905 թ.)։ Կրօնշարասա և Ալաուֆիտագով, երկուսի մէջ միանգամայն բացակայում էր կազմակերպական ոգին և թագաւորում էր քառսն ու կոր, վարդազ կիրքը (Оба бунта совершенно схожие по беспорядочности, слёшному разгулу страстей и полному отсутствию малейшей организованности)։

Գիտակից արբեր ընչին թիւ էր կազմում. շարժումը խուլիգանական, պոպոճային կերպարանք առաւ. կառավարութեան դէմ արշաւելու սեղ' սկսեցին քանգիւ թաղանի և հրդեհել աներն ու խառութիւնը... եւ այդ բուռները, բնականաբար, ի վերջո նպաստեցին կառավարութեան ծրագրիներին։

Ապա բարձրացան զինուորները Սեփասապօլում, Կիեւում, Յաշկենուում։ Դարձեալ նոյն քառար։ Ոչ մի զեկավարութիւն։

Ահա, վերապէս, և ամենուրեք փորձերը. Սվէտորոգի, Կրօնշարաս (երկրորդ անգամ) և Ռեկելը. Այդտեղ կար որոշ ծրագիր և շատ թէ քիչ լուրջ նախապատրաստութիւն։ Բայեան Եովի բերդերը գրուելով, յեղափոխականները կամեցան կղզիացնել Պետերբուրգը և սիրել նրան։ Ի՞նչ եղաւ, սակայն։ Ս...ական յօդուսագիրը պատմում է մեզ։

Յրեցն առաջին Դումանի Յրամագրութիւնները վառւեցին, բարձրացան։ Յրեցն պատասխանութեան ազդանշանը. Ապաստարութիւնը բռնկեց։ Բայց որքան կար-

ձառնա։ Յունիսի 19—20-ի (1906 թ.) գիշերը Կրօնշարասի նաւաստիներն ու զինուորները բարձրացան, բայց հենց նոյն գիշերն էլ պատասխանութիւնը խեղդեց, Ենիզղուք... մի գունգը, որ որի վրայ յեղափոխականները մեծ յոյսեր էին դրել—նիւրեան գունգը։

Սվէտորոգում քիչ տելի երկար տեղք ըմբոստացումը. Բայց հենց որ նրա սեփական մի օֆիցեր—Ենելիանով—սպանեց և մի ուրիշը ձերբակալեց... անսիրապետ սկսեց շփոթ, իրարանցում և կառավարութիւնը այդտեղ ևս առանց գեաւորութեան համագրեց հրդեհը։ Այդպէս էր կազմակերպւած ամենուրեք զինուորական պատասխանութիւնը։

Ռեկելում—նորոգ վառանքը. Այնտեղ էլ ապաստարական բանակի մի մասը յայանւեցին սե-հարերական խուլիգաններ և նրանք իրենք զորքեցին պատասխաններին... Մեծ մեծ ծրագրերը — բայց կառուցած աւազի վրայ... եւ նրանք ետրասկեցին բունկարութեան թիթիւ գրոհից։

Լինէին այդ պատասխանութիւնների մէջ մի տասնեակ յանդուգն ու վճռական ղեկավարներ — ամենայն հասանականութեան փոքրերը և վառանք կունենալին։

Ամենակրիտիկ վարկենաններում՝ ղեկավարները ցոյց տւին զործնական ոգու և մասնաւոր վճռականութեան կատարել բացակայութիւն։ Կրօնշարասում յեղափոխական նաւաստիները, փոխանակ կրակ սեղուլու Կնիւեան զեդի վրայ—որ բունք էր գաւառանօրէն թշնամական դիրք—գիւում են նրանց, խուլիգաններին, ընկերական յորգորով և ճշոււտ են։

«Ընկերներ, եկէք միասնեք մեզ, կուե՛նք միասին ապաստութեան համար»...

Դրան ի պատասխան՝ ննիւեան գունգը թափում է զեղակներ կարկուտը և անպատիւ փոխուստի մասում յեղափոխական բունտը։

Հապա տեսէր, թէ ինչ եղաւ Սվէտորոգում։ Այլըստասխանութիւնը սողոց եղաւ համեմատաբար, բոլոր ամբութիւնները անցան յեղափոխականների ձեռքը։ Մնում էր կենտրոնական բերդը, բայց նա էլ չունէր դիմադրելու միջոց, մնացել էր կղզիացած։ Յեղափոխականները այնքան ուժեղ էին, որ կարող էին առանց զբժւարութեան զարնել ու գրուել նաև այդ միջաբերդը. Բայց նրանք չ'արեցին, այլ սպասեցին, որ բերդի հրամասաւոր ինքն անձնատուր լինի... Պա խելագի մարդ է, գիտե, որ դիմադրութիւնը սպարդիւն է ինչո՞ւ զոր տեղը մարդկային արին թափել... ուս յեղափոխականի բարբերը չ'են թող տալիս այդ...։

Եւ սպասեցին, սպասեցին... մինչև բերդի հրամանատարին օգնութեան հասաւ բունպետութեան Պշազմ» զբահանաւը և արագ անբարեկեցութեամբ ստիպեց յեղափոխականներին... անձնատուր լինելու։

Գործը պատասխանութիւնների մէջ—շարունակում է ս...ր. յօդուսագիրը—յեղափոխականները խնայում էին թշնամուն և աշխատում խաղաղ ձանապարհով, համազելով միացնել իրենց, մինչև որ թշնամին պալիս էր հրոցանաղափ անում նրանց և խեղճում ապաստարութիւնը...։

Յ օ լ յ ա թ օ ֆ զ լ ը—ա մ Ե ո Ւ ր Ե ը...
«Յեղափոխականների այդ անտեղի վեհանախարհները այնքան շատ փոստեր է հասցրել պատասխաններին

ժամանակ—որ սպագայում պէտք կը լինի Տրոժարուել նրանից: Իւրաքանչիւրը գիտե՛ս այն պարզ շքարատու թիւրք՝ որ յարձակ ողորդ զիրքը միշտ է ամեն պարագայում աւելի ձեռնտու է, նպաստաւոր, իսկ մենք մոռանում էինք այդ և աւխիս էինք յարձարողական զիրքը՝ թշնամուսն...
 Իսական է: Այդքան խոստովանութիւնները բաւականաչափ պերճախոս ու համազօյն են: Մերկանդում պատկերանում է մեր աչքերին առաւ յեղափոխականներին արտասուելի կրաւորականութիւնը, պատսիվիզմը, որ սահմանակցում է լիակատար անճարութեան, անկատարողութեան հետ:

Ձարմանալի չէ, որ մասսային ըմբոստացման բոլոր փորձերը ոչիժեւ են անարգօրէն, ամօթալիօրէն՝:
 Ո՞րտեղ է ելը բը
 Ռուս յեղափոխականները պիտի սկսեն... ս կ զ բ ի ց ի
 Այդպէս է ներշնչում և յօղածագիրը:
 Ռուս սօցիալիստները պէտք է սովորեն լինել նախ— յ ե ղ ա փ ո խ ա կ ան: Կրանք պէտք է մարզին այն անհրաժեշտ զինւորական արճնափ մէջ, որի բովից անցել են բոլոր յեղափոխական ժողովուրդները:

Չէնք չը կայ, զինւորական խմբեր չը կան երկրի մէջ զէնք բանձնող կը չը կայ—անգամ առաջապահ շարքերում: Չը կայ և յեղափոխական օֆիցերութիւն: Չը կայ երկու պատճառով: Կա՛մ որովհետև առասկան յեղափոխութիւնը կրելով սօցիալական—ժողովրդական բնաւորութիւն, իսկ օֆիցերութիւնը պատկանելով աւանանշարճէս զասակարգերին՝ երկու սարքերը հակամարտ են, առաւ օֆիցերը չի համակրում առաւ սօցիալիստին իրամաս կայ երկուսի միջև: Եւ բունկարութիւնը իր կողմից միշտ ունիլի և աւելի սեծացնում է այդ իրամասը, առողջ օֆիցերական դասակարգին միանգամայն առանձնաշարճէս զիրք զօրքի մէջ: Ընտրելով զինւորական բարձր ու վարիչ տարրերը միանգամայն յուսալի՞՜ շըբաններին:

Պիս կողմից՝ ինքն առաւ յեղափոխականը ևս ընդհանրապէս զգիկամակութեամբ և ժառնում օֆիցերական շըբաններին... որովհետև նա յշուտ սօցիալիստ կամ սօց. գեմօրական է և չի ուզում ութնացնել պրոլետարիատ և աշխատաւորութեան դասակարգային գիտակցութիւնը՝, ժառնալով աւանանշարճէս յրուժուս՝ օֆիցերներին: Կրանք գերագոյնում են պրոպագանդը զինւորներին մէջ... Գա միանգամայն համաձայն է յճրագրին՝:

Բայց լսկ զինւորներն ով էլ սարարախառար, յեղափոխութիւն անել չի լինում: Կրք, բարացած կարգապահ Տ Ս Լ Թ ե ա ն ուժը վճռական վայրկեաններին՝ մղում է նրանց դէպի հնազանգութիւն իրենց շէքերին, որոնց հրամանը և կատարում են տարեալին անպարտելով:

Ի՛նչ անել ուրեմն...
 Պարտասել բուն ժողովրդական բանակի ձուլել մարտական խմբեր, վարժեցնել նրանց զէնքի գործառութեան և որ գլխաւորն է — ստեղծել սեփական օֆիցերութիւն, պարտասել վարիչներ, զինւորական հրամանատարներ բուն յեղափոխական շըբաններին, որոնք կը կարողանան զաւլոց շարժարձեքներ ընթացքում գրուել նաև պետական զինւորների լէգեոնները և կենտրոնացնել միևնոյն ընդհանուր, համաժողովրդական ըմբոստացման գրոշակի առկա:

Ու՛շ քան երբեք... Այդպէս են բարոյում այսօր մի շարք առաւ գործիչներ, սօց. յեղափոխական և սօց. գեմօրական, բոլոր նրանք — սակաւթիւ, սարարախառար — որոնք առկաւին չեն յշակուն՝ թեօրեական ու զօգմային ճոռոմարանութեան թոյնով և գիտեն զգասա աչքով նայել սարարախիլի իրականութեան վրայ:

Ռուս սօցիալիստները պէտք է սովորեն լինել նախ— յ ե ղ ա փ ո խ ա կ ան: Կրանք պէտք է մարզին այն անհրաժեշտ զինւորական արճնափ մէջ, որի բովից անցել են բոլոր յեղափոխական ժողովուրդները:

Հ Ա Ս Ա Ր Ա Կ Ա Գ Ի Տ Ա Կ Ա Ն

Պ Ա Տ Մ Ա Կ Ա Ն Զ Ա Ր Գ Ա Ց Ո Ւ Մ Ե Ի
 Տ Ե Ս Ա Կ Ա Ն Ը Ն Կ Զ Ա Ն Բ Ա Ց Ո Ւ Մ Ն Ե Ր *)
 (Մեր աշխարհայայացքի հիւնքերը)

IV
 ՊՅախանական պատերազմի՞ թեօրեան չի ձեւում կանգուն:

Ի՞րոք ուժի է վայրագ էգօրգիթ թագաւորութիւնը նւազելու և հեազհեա է մեր բազմարկած աշխարհում—իրաւունքի ու համերաշխու թեան մեն ուժը շեշտելու և հեազհեաէ:

Մարդկային հասարակական զարգացումը, լինելով հանդերձ անանականի շարունակութիւնը, միանգամայն տարբեր է այդ վերջինից, մարդիկ, իբրև կանգով ու գիտակցութեամբ օժտած էակներ, իբրև յարած մարտաբող և յարած մ յեղաշրջող ազդեցիկ, կոչւած են միշտ ունիլի և աւելի բարձրանալու արեգեական այեժուփ միջավայրում, միշտ աւելի և աւելի ազատւելու արտագին ու ներքին ուժերի բունուր կապարներին, կոչւած են ի վերջու միահեծան արտաւարութեան թեան տարեքներին և թե իրենց սեփական պատմութեան, ճակատագրի խաղիչներն:

Գայտութեան կռիւը անհասանելի, հասարակութիւններին, ազգերի և ցեղերի միջև՝ կրցնելու և սասիճանաբար իր դաժան բնաւորութիւնը, փոխելու և սասիճանաբար իր հոսանքի ուղղութիւնը, խառնալու և մի հակա, յարանու, համաժողովին յորձանքի մէջ, ընդդէմ միակ թշնամու—Ի ն ու Ն ու:

Այդ գերագոյն յորձանքի մէջ ամբողջ մարդկութիւնը, ազատագրած միանգամ ընդմիջա դասակարգային արիւնտ բաղիւտներին, կաստային առանձնաշարճային և նրա հետ կապած բիւրաւոր անիրաւութիւններին ու արասներին, պիտի համակի ի վերջու ալտրուիզմի և եղբարյութեան աշխարհաչէն դաւանանքով, պիտի հրածեշտ այդ իր ներկայ բաժան-բաժան, պառակտեալ վիճակին, պիտի միանայ համաշխարհային մի ներդաշնակ, ամբողջական Գերդաստանում, որ պիտի կուլի—Ս օ յ ի ա լ ի ղ ժ:

ԱՅս էլ բանի հիմնական թեզիսներ, որ ցիր ու ցան շօշափեցնելը մեր նախորդ յօղածներում, որ հարկ է այժմ զարգացնել, ընդարձակել:

Խօսեցինք յսօցիալական դարձիկի մէջ և մալթուսեան

*) Տես Վրոտակի, 1911 № 1:

Տիգրօթէզի, ենթագրութեան մասին Երկուսն էլ յանգում են նոյն յոռեանս եզրակացութեան Երկուսն էլ հռչակում են, որ գ ո յ ու թ ե ա ն պայքարը լինելով ընդհանուր տիգրօթական «անդրբեկի» մի օրէնք, պէտք է յաւետ թագաւորէ և մարդկային հասարակութիւնների ծոցում, բորբոքէ յաւիաններէն նրութեան, շահագրիտական մրցակցութեան անեղը, պիտի բաժնէ մարդկանց հասամարտ բանակների, արածանուր ու իրաւազուրկ դատաւարներ, հարուստներն ու ազքատներին, իշխողներն ու հպատակներին, հզօրներն և թոյլներին:

Իսկ մոլթուսեան թեօրիան, առանձնապէս դժնդակ ու լալկան, մարգարէն ձեռնում է, որ պատերազմը իր բոլոր կողմ, բարբարոս ձեւերով, մարդապատեւեթեան; մանկապանութեան պատուհասը, համաձայն հիւանդութիւնները իշխելու են անվերջ չափազանցական անհրաժեշտութեամբ, և թէ մարդիկ սաճն չը գնին իրենց սեռական բնագրին, չը սահմանափակեն որգեանութիւնը, չը զուպեն ազգաբնութեան աճումը... Արդհետև, ստում է նա, ապրուստի մի ի ղ ո ճ ն եր ը համեմատաբար կատ սուղ են և բնութեան սեղանի շուրջը սեղ չը կայ բոլոր համար:

Ասացինք — այդ բոլոր յոռեանս զտանցանքները, բարբախտաբար, չեն համապատասխանում իրականութեան:

Գոյութեան կոչա, վայրագ կռիւը մարդկանց միջև չափազանցական անհրաժեշտութեան էր այն նախնական ժամանակներում, երբ չը կային սակաւին արգիւնազորութեան մշակած գ ո թ ի բ ը ն եր, երբ մարդու սպորուտի միակ աղբիւրը ազատ բնութիւնն էր, իր ջրերով ու անտառներով, երբ նրա եկան պարապմունքներն էին՝ որոտորութիւնը, ձկնորութիւնը, նահապետական խաշնարածութիւնը և նահապետական երկրագործութիւնը: Մարդու կ ա խ ու մ ը բնութեան հանգեպ կատարել էր, նա միանգամայն ենթակայ էր — իր խոպան, անշօր գործիքներով — այդ բնութեան բնահաճոյքին և խիտ գծաւորութեամբ էր հայթայթում իր սպորուտը: «Այսրը» նրա համար ստատանդի էր և թշուառ, իսկ վաղուսն օրը — անյայտ, անապահով:

Ապա դերերը սկսում են հետզհետէ փոխանակել: Գ ո թ ի բ ը ն եր ը հետզհետէ մշակում, կատարելագործում են, մարդկային ի մ ա ջ ա կ ա ն ու թ ե ա ն ստորձանական զարգացման հետ: Եւ գրանով միշտ աւելի է աւելի աշխատուոր ու արգիւնագործող մարդկութիւնը իր ս ե փ ա կ ա ն ա ի բ ա պ ե տ ու թ ե ա ն ն է ենթարկում վաղեմի ըմբոսս ու ահարկու բնութիւնը:

Մարդկային իմացականութիւնը... Արեւիցիք է գայիտ նա — այդ հզօր, ամենայղթ գործնը — ի՛նչ ուժերի շնորհիւ է նա զարգացել, կատարելագործել այն վաղեմի գարբերի մէջ և իր հերթին ստորձանաբար հպատակեցրել շրջապատող բնութիւնը, ստեղծագործել պ ա մ ու ու թ իւ ն ը...:

Մի մեծ կնիւն... Գուցէ մեծագոյնը հասարակագիտական կնիւններից — որի լուծուժը փնտրելու է... ոչ դանտեսական, այլ դանական կամ դանգիտական մաստրիալիզմի մէջ:

Կենդանական իւրաքանչիւր մի տեսակի իր միջավայրին յարմարելու, գոյութեան կռիւը յաղթանակով

մղելու և սերնդէ-սերունդ շարունակելու համար՝ զորագնում, մշակում է իր մէջ յ ա տ ու լ կ զ է ն ը եր ր: Մեկը անքննում է իր ֆիզիկական ուժը, միւսը իր ձկուսութիւնը, երրորդը՝ իր շանկերը, շորրորդը՝ իր ժանիքները, հինգերորդը՝ իր սեռողութիւնը, վեցերորդը՝ իր հոտաուութիւնը և այլն:

Հ ա ս ա ր ա կ ա կ ա ն կ ե ա ն ը ո վ ա պր ո ղ կենդանիների գլխուոր զենքն է հէջ իրենց այդ հասարակական կազմակերպութիւնը միւս թիւնեան, համեմատելու կապը Գրա շնորհիւ է, որ սեռականը կարողանում են նաեւել — ընդհանուր բարորութեան համար — այս կամ այն առաւելութիւններով, յառաջդիմում, բարձրանում են գոյութեան կուր ստեղծուելի վրայ: Մենք արդէն ստել ենք, որ գ ո յ ու թ ե ա ն կ աւ ի հեա միասին կայ կենդանական աշխարհում նրա հակումեան — համեմատելութիւնը կամ փոխադարձ օգնութիւնը: Համեմատելութիւնը՝ յայտնի կենդանական սեռականների շրջանակներում — ընդդէմ բոլոր արտաքին ազգակներին:

Հ ա ս ա ր ա կ ա յ ն ու թ իւ ն ը — sociabilité — հանդիսանում է, ուրիշի, ուժեղ զենք և գրաւական սեռականների առաջդիմութեան, բազմացման: Արբան աւելի ուժեղ է կապը կենդանական մի համարեւմբում մէջ, որքան աւելի կատարել է անդամների մէջ փոխադարձ օգնութեան, համարախոթութեան, ներգաշնակութեան բնազդը, այնքան աւելի զօրաւոր է հաւաքական գոյութիւնը, սեռակը, այնքան աւելի նա շանս ունի յաղթանակելու և յարաւանելու:

Մարդը մէկն է հ ա ս ա ր ա կ ա ն կենդանիներից: Ամենաբարձրը, ամենուժեղը ևւ նա դարձել է ամենուժեղը, շնորհիւ այն հանգամանքի, որ ամենից աւելի է կորողացել զարկ առ իր հասարակական բնագրին, իր ը ն կ եր սեակն է կազմակերպում և թ ե ա ն... Եթէ մարդկային տեսակը թառել է անսանական սանդուխի գագաթին, զոր հիմնական պատճառներից մէկն այն է, որ գոյութեան յարաւան պայքարի մէջ չէ շնուել մարդկային զատ-զատ համախմբումների կամ հասարակութիւնների ծոցում (Տօրպայի, ցեղի, գետի, ազգի մէջ և այլն) անդամների համեմատելու կապը, ամբապագուել է փոխադարձ աջակցութեան կամ գործակցութեան (փոփոխափոծ) նաեւզը, որ եղել է նոյնքան ծանրակշիռ մի ազգակ հասարակական էօլոլիցիայի մէջ որքան իր հակամեան գոյութեան կռիւը: Այդ վերջինը երբեք չի եղել բացարձակ, համատարած, համայնաղինը, նա չի եղել դիւր բոլորի ընդդէմ բարիք, այլ նա ունեցել է որդեկ հակակշիռ — համեմատելութիւնը՝ իւրաքանչիւր կենդանական սեռակների սահմաններում:

Այդ համեմատելութեան կամ ընկերակցութեան բնազդը ամենից աւելի յատուկ է մարդկային տեսակին և այդ բնազդի հետեանք կարելի է համարել մարդկութեան լուսագործ նախնանքը, նրա հզօրագործ զենքերը իր գծեական գոյամարտի մէջ, ընդդէմ բնութեան, անսանութեան:

Ա՛րք է ամենամեծը այդ զենքերից — ի մ ա ջ ա կ ա ն ու թ իւ ն ը : Իսկ ի՛նչ է իմացականութիւնը (նաև լեզուն ու այլ մարդկային յատկանքները), եթէ ոչ նմունք

նոյն ուժեղ հասարակական սեփական, նոյն ընկերական և ձգողական զբուծեան... Կ զ զ ի ա ճ ա թ մ մարդը մարդ չէ, այլ ապուշ, անըզուսկ մասնեղևն յղջիցած երբեք էլ չեն էլ ապրել մարդիկ,—ապրել են միշտ Տօրգասներով, համայնքներով Անշտեպէք նորածին մարդանհատին այդ հօրդայից, համայնքից, կորեցեք իսպառանք հաղորդակցութիւնը նրա և այդ համայնքի միջև ձգեցեք ի ստատ բնութեանս—նա կը գտանայ մի գործախոս, անձարակ գոյութիւն, մի որոճող, մի կենդանի:

Հասարակական, ընկերական մշակութեամբ շիտաճեցրի մէջ է, որ զարգանում և լեզուի հետ իմացականութիւնը, բանականութիւնը:

Այդ յատկութեամբ է մարդը զաւուժում անասնական թագաւորութիւնից: Կրանով է նա իշխում բնութեան վրայ Բանականութիւնը յառակ է անասնակոյս, և որոշ անասնական տեսակներին նա զարգացել է աստիճանաբար և սարբերութիւնները աստիճանի մէջ են, ոչ ետեմեան Համեմատեցեք բարձրագոյն կենդանիներին ստորագոյն կամ նախնական մարդկանց հետ Ցարբերութիւնը մեծ է և Տրամաբանութիւն է և կայսիրը, և շունը և ուրիշ շատ կենդանիները Տրամաբանութիւն են նրանք երբեքն աւելի ճիշտ, աւելի ուժեղ, բան շատերը մեր նմաններէ:

Բայց և այնպէս ընդհանրոր առմամբ բանականութեան, գիտակցութեան արտայայտութիւնները այնքան թոյլ են համեմատաբար, անասնական աշխարհի մէջ, որ կարելի է ստել, անզուսկ կայ մարդու և կենդանիների միջև:

Այնտեղ՝ բն զգն է, այստեղ՝ խորհող, վերլուծող, իմացականութիւնը: Այնտեղ՝ այդ քնազը չի կարողանում հակազդել միջավայրի շտապողութիւններին, հարձակներին, այստեղ՝ այդ իմացականութիւնը գտնում է հզօր, ամենակարող մի լծակ, որ յուսկնում է սասանեցնել տիեզերքը: Անասնական բնազդն ևս իմացականութիւն է, բայց սառու, քաթացան: Մարդկային իմացականութիւնն ևս բնազդ է, բայց յուսկ շարժողութեան, լինելութեան արգասաւոր ընթացքի մէջ: Անասնական բնազդը չի կարողանում գործիք չինել ու բանեցնել, նա ունի միայն սուքեր, թթթներ ու ձանկեր. ունի թոյլ ու կնճթ, ունի կուռց, ժամկետներ Դիանել են միայն, որ երբեքն բարձր, մարդանման կայսիրները գործ են անում ջարբեր կամ զազանակներ—մի ձող կամ մի կոշիկ—իբրեց կուրի, յարձակութեանի միջոցին, ընդգծել ինչպէս թնամիլներին Կրանից հետև ոչ գնում գործիքն են բեր կիրառուը կենդանական աշխարհում:

Մարդը միակ կենդանին է, որ գիտէ գործիք չինել ու բանեցնել: Մարդը չունի ոչ փղի ու առիւծի Ֆիզիքաբան ուժը, ոչ վագրի ճարպակութիւնն ու ժանրաները, ոչ արծիւ տեսողութիւնը և ոչ շան հոտառութիւնը: Բայց իր գոման, յոսիանական կուր մէջ, բնութեան տոյրու, միջոցաւոր սարկներ ընթացում—նա մշակել է իր անմտան զէնքը— և զ զ զ զ Վայ ուղեղի զօրութեամբ նա յղացել է գոյութեան կուր այլ միջոցներ, մեթոդներ: նա յղացել է բերուար գործիքն են բեր, որոնք, ըստ Դարվինի, շարունակութիւն են մարդկային ձևերի:

Գործիքները եկան փոխարինելու մարդու պակասաւոր անգամներին: նրանք եկան երկարացնելու նրա թատիքը,

սրելու նրա տեսողութիւնը, բազմապատկելու նրա ֆիզիքական ուժը, ճարպակութիւնն ու ձկունութիւնը: Այնտեղ, ուր չէր հասու նրա թոյլ բազդը, նա մեկնեց իր աստուար գործիքը: նա զրանով ուժը գարնան բնութեան. և դրանով առփնանաւոր յեղաշրջեց երկրագունը և իր սեփական ճակատագիրը:

Այդ գործիքն էր խաղով է բացատրում Վարդ Մարքըս ամբողջ մարդկային պատմութեան ու բազաքարթութեան ընթացքը. և ճշմարտութեան մեծ բան էին կայ այդ դիտարկախոսական. յարցման մէջ. . . Հարկ է սակալել, չը նսեմացնել այդ գործիքներն արտագրող և յարժամ փոփոխող, կոտորակազորող աղագրը—մարդկային գիտակցութիւնը, նպատակաւոր իմացականութիւնը:

Այդ նեմացումը կատարել է մարքսիզմի որոշ իդեոլոգիաները գրեթեբոլորն Տրուսե յմանկով: հրատարակեց, նրանք ձգնում են վերածել մարդկային բովանդակ պատմութիւնը մէկ միասնիկ ու հիմնական պատմութիւն—տնտեսական գործունի խաղիքին:

Մարքսիզմը յանձնել այդ խաղալուտ, յարձակաւոր թեօրեստիկոսների գարնում է—սարբեր ձանապարհով—նոյն վաստգաւոր աստիճանային ուժ է նա զօգտի մէջ, որով համակած են մեր յուսկացած յորդանակները թեօրիքով՝ կամ սոցիալական զարգիլիքով: Խաղալուտները և մեծագոյնը նրանցից՝ Հերբերտ Սպենսեր:

Սպենսերը և Մարքսը, արդարև, հակոտնաներ են՝ մի կողմից և համախոհներ՝ միւս կողմից: Ինչէր գերազանցացան անհասարակութիւնը և ինչէր էլ, միւսը՝ հասարակութեան: Բայց երկուսն էլ կոչ են սնունդ օրեկտիվ, առարկայական և կուրիքային երկուսն էլ այսպէս թէ այնպէս գործում են մարդկային ենթակայական և միջմտութիւնների ու հակադրեցութիւնների ուժն ու արգասաւորութիւնը պատմական պրօցեսի մէջ, երկուսն էլ—եթէ մեզ թոյլ արել այս արտայայտութիւնը—դասերայնականներն՝ են:

Մարքսագրական պատմութեան վիթխորի, յուսկախոս պրօցեսի մէջ՝ նրանց ստելով օգինչ է կամ գրեթէ օգինչ, նա չի աղքատ, չի հակազդում այդ պրօցեսի ոչ ուղղութեան, ոչ ետեմեան վրայ, նա ինքն ենթարկում է, որպէս նա ասալ, սպասաւոր՝ օրեկտիւ. և օրեկտիւներն, որոնք միակ աէր ու հրամանատար են—նա Օրեկտիվ կուրիքային, իրերն ու երեւոյթներն առարկայական զարգացումը ընթացում է իր ձանապարհով, անկախ մարդկային կամեցողութիւնից, իմացականութիւնից, միջմտութիւնից: Այդ միջմտութիւնը՝ ըստ Սպենսերի, նոյնիքն անմիտ անասնակար է, բանի որ նա նպատակ ունի խանգարելու բնութեան ընթացքը, արգելը զնելու այդ բնութեան պատկազրին, թաւք կանգնելու գոյութեան կուր ու բնական ընթացքեան տիեզերական յորձանքի առջև... Իսկ այս աւարտը է, անհասարակութիւնը՝ *Laissez faire!*... յԵ՞ միջմտեք... Բնութիւնը ինքը անօրինել է ամեն բան խելացիօրէն, բանականօրէն: Բնութիւնը ինքը գծել է միանգամ ընդմիջ մարդկային սուղադիմութեան ուղիքը... Այդ սուղադիմութիւնը, այդ դարգրեցը՝ կատարել է միշտ և կատարելու է պապոմութիւն՝ կամ գոյութեան և կուրի նշանակի տակ... Լինելու են միշտ գոտակար-

գային հակամարտութիւններ, առանձնաշորհուրեքներ, անհասարակութիւններ, տիրապետութեան անընդհատներ, լինելու են միշտ ընտրեալներ, իշխողներ ու ստորագործներ... Եւ այդ հակամարտ ուժերի յախճանական արդուակն, որ սահելու է առաջադիմութեան մեծ անիւղ... Այդպէս է ազատ բնութեան ծոցում, այդպէս է նաև մարդկային հասարակութեան մէջ, որ ապրում է տիեզերքում, որ հետևանք է նորին համասարան տիեզերական Գ է ո ս Բ մ ի ն ի զ մ ի ն, պատճառակամութեան...

Մարքը չի սասում՝ „laissez faire!": Կամ չի բարեզուտ Ապենտերի պէտ, որ մարդիկ, պատմութիւնները, պարզամենտները ձեռնազատ չեն, չը կախարհում գոյութեան կուրի բնական ընթացքը, չ'աշխատին — պետական օրէնքներով, սօցիալական ակֆորմներով — բարձրացնել ձեռքով, հարստահարում գառակարգներին, — ըստ Ապենտերի — թողնելին, բնութեան հայտնեալներին, յարմարելու անընդունակներին... Մարքն ինքը դեռ երիտասարդ հասակից հրաժարիք տասց „ձեռնազատութեան", չէզոքութեան այդ քառակարգ բարդներին և իր ուժով անձնաւորութեան չափը թափով միակից պատճառական անցքերի շարանի մէջ, որպէս կամբոս, նպատակաւոր, հակազգոզ ու յեղաշրջող մի գործու, որ եկել էր իր գործը հաղորդելու էւլիոյցիայի գահափոխող ախընքներին, ուղղուել պատմութեան անընդ դեպի մարդկային հասարակութիւն, գառակարգերի ու առանձնաշորհուրեքների վերացումը

Եւ սակայն... մարքսիզմը *en bloc* եղաւ ըստազով սարքեր յն և ան, մարքսիզմը իրեն հասարակագիտական վարդապետութիւն, նսնմացրեց անհասարակ գերը, նսնմացրեց... վարդապետ չափի պատմութեան անընդ, ըստ մարքսիզմի, օտանում է արդէն զեպի անհասարակութիւն ու եղբայրութիւն, իրերի ու երեւոյթների էւլիոյցիան — անսեսական ուժերի մղումով — գնում է արդէն և Կախարդութեան զեպի իդէալական կոմունիզմը, միանգամայն անկաս, մարքսիզմից, իդէալոգիական, գաղափարական գործունեացից Այդ վերջինները՝ միջամտեն թէ չը միջամտեն — միևնոյն է... արդիւնաբերական յարակրթութիւնները էւլիոյցիան, գառակարգերի մշտնջուրաւոր յարդարութիւնը ու զեպի ընդ և են մ'եզ արարեալաբար... Հեքիներն հակագործութիւնների օրէնքով, Գիտելիտիկայի յաւերժական Տոլոյուճներով — զեպի սօցիալիզմ...

Այդպէս է մարքսեան թէօրիայի ամենախորը և անգարմանելի վերջաւաններից մինը:

Տարբար յն և թե ան այդ հասարակք մենք գիտեցինք իրեն վտանգաւորը նա յժամանգաւոր է և անսակական պէ, քանի որ չի համապատասխանում պատմական իրականութեան, խեղճութեան, այլուկերպում է այդ իրականութիւնը, նա վտանգաւոր է և գործնական պէ, քանի որ տարբարութեան այդ գործը յամեն կաշկանդում և թաթարում է „հասարակեալներին"՝ ճիգերը, նրանց կամքը ու ինչիստիպի թռիչքները... Մարքսիզմն ունի իր հասարակեալներին ամենասուտը լեզուները Գերմանիայում ու իտալականում — և այդ երկու երկրներում էլ ամենից ասեան է շեշտուած, յեղափոխական, ընդգիմարդի բու-

նակի մէջ „խիղախ թռիչքներին" բացակայութիւնը... Կանգ աւանք, փոքր ինչ աւելի, այդ տարբարին վարդապետութեան վրայ նա ունի մեծ առաւելութիւն մի շարք անընթաց սօցիոլոգիական թէօրիաների հանդէպ: Եւ նախ այն առաւելութիւնը, որ նա գուռ հասարակագիտական թէօրիան է, այսինքն ձգտում է բարձրաբեր ճատարկութիւնների զարգացումը հասարակական պատմութեան մէջ: Եւ այդ պատմութիւնը իր ուրոյն զարգացումն ունի, որ նման չէ բնութեան պրօքսիմս նա ունի իր յատուկ գառակարգ յն և ի ն և ն եր ը, որոնք տարբեր են տիեզերական յգոյութեան կուրից:

Բնութիւնը յար և միշտ յեղաշրջում, կերպարանափոխում է — և այդ գործուն, տիրական, յեղաշրջող ուժն է մարդկային իմացականութիւնը, որ ձանաչելով բնութեան օրէնքները, ստիպում է յաղթահարել նրանց: Չաղը նա կը ձանաչէ կատարելապէս նաև մարդկային յաղթում և թե ան ի ն և ն եր ը, կառավարող օրէնքները և կը յարչէր աստիճանաբար սանձել նրանց աւերածները, յաղթահարել ներքին թշնամի ազգայնեքներին:

Այդ յեղաշրջող մարդկային ուժը անհունապէս աճում, բազմապատկում է մարդ-անհասանելի ու հասարակութիւնների համերաշխութեամբ, գործակութեամբ: Այնպիսի հսկայ յեղաշրջումներ, ինչպէս օրինակ, Սուէզեան ու այլ լըստեքները, երկաթուղային վիթխարի ցանցերը, Սեմպլոնի ու Գոթարի իօլական տունները, Տնարուր եղան այդ համերաշխ, արգասաւոր գործակցութեամբ: Մինչև օրս իմացականութեան հրաշալի ուժը պղպտում էր ուլիանների անհասանելի մէջ փորձում էր բարձրաբեր լինուային կատարելը, թռչում էր կայծակի արագութեամբ աշխարհի մէկ ծայրից միւրը, տարանելով մարքի ու արդիւնաբերութեան գունները: մինչև օրս չզգին, ելքարակաւութիւնն ու լոյսն էին, որ ի շարք այլ օւժերի շահագործում էր մարդկային հանձնը. իսկ այսուհետև նա կը պատնայ և երկնային տարածութիւնների մէջ իր յօրինած արագաթռիչ օդանավերով: այսուհետև նա կը կարողանայ աստիճանաբար յաղթահարել ու շահագործել նաև քամիները, հողմերը, ուրագայնների ուժը... և զեռ քանի ուրիշ ուժեր — անյայտ ու խորհրդաւոր — որ մարդում են բնութեան ծոցում, սպասելով նոյն հանձնարի խորութիւնից ու համայնագիտա պեղումներին:

Ինչ խոչնդի տեք են անում այդ սխտանեան նւաճողական աղշանների հանդէպ՝ սպենտերմանիզմն ու մալթուսականութիւնը... Մարդ-եակը բնուա տրամադիր չէ անսպառ սպենտերմանի գոծուպ հրամանին, համակերպելու բնութեան օճիչ օրէնքների աղէկ, փնտրելու իր առաջադիմութիւնն ու բարգաւաճումը յգոյութեան կուրի՝ ու բնական ընտրութեան հովանիի ստի Մարդ-եակը միւս կողմից բնուա տրամադիր չէ ականջ դնելու և մալթուսեան պատմութիւններին, զսպելու, անդադարուծելու իր մարդկային կուրիեան այս կամ այն տնոր-

ժպէլը նա արամազիր չէ կրճատելու հակաբնական միջոցներով իր տեսակի բեղջիկաւորումը, ազգաբնակչութեան ճակատները... Ամենևին Գարգիւսի, ժողովուրդների բազմացումը չը պէտք է վախճնէ մեզ. ընդհակառակը. նա մի գրասական է պրօգրեսի, առաջադիմութեան ոչ ա եղել է այդպիսի գրասական և անցեալում: Քաղաքակրթութիւնը սովորաբար մնւել օւ փթթւել է այն վայրերում, ուր եղել է խիտ ու բերնու ազգաբնակչութիւն: Եթէ անգամ իրաւացի է Գալթուսը, եթէ անգամ ապրուստի միջոցները մինչև օրս աճել են հասնաւորաբար այնքան թոյլ չափերով, Թուրանական պրօգրեսիսովով — դարձեալ անհանգստանալու սեղիք չը կայ: Մաշինիզմը, գիւտերը, արդիւնագործութիւնը այնպիսի հսկայ սլացքով են առաջադիմում, որ այդ ապրուստի միջոցները այսօր չեան պիտի բազմապատկւին անասնաբուծելու, թւաբանական և այլ պրօգրեսիսով թերևս պիտի վերանսի գ է օ մ է արիտական ի:

Երկիւղ չը կայ մարդկանց անելութիւնից, երկիւղ չը կայ և հասնաւորակներին օւ պատերազմներին: Ո՞վ կարող է սուկ Գալթուսի և այլ ուղղման գիտնականներին պէտ, թէ պատերազմի կարմիր մղձաւանջը յախտնական է, ճակատագրական: Ո՞վ կարող է պնդել մեր օրերում լուրջ բանաւոր պայծառաբանութեամբ, թէ ազգերի պայքարական յօդուածները և նրանց ուղեկցող բանակաւորական ու բուրժուական խրախճանները անհրաժեշտ գրասական են մարդկութեան առաջադիմութեան, թէ պատերազմը նաև դպրոց է մարդկային վեճ առաջնութիւններին, արիւթեան օւ հերոսութեան, վահանութեան օւ սպասարկական անձնուրացութեան ելք է ինչ Գրանք պիտի միջոցաւորէր զպրօգրեսիւր են, որ մասնաշաղկապ են բուրժուական յոցիտօլոգները ասուսպեան օւ հայտնական ժողովուրդներին: Ո՞վ չի տեսնում, որ պատերազմները հետզհետե սպաւանում են, որ աճում են և բազմանում նրա հանդէպ ամեն կարգի պատենները — խաղաղութեան միջազգային զանակցութիւններ, իրաւաբար տաններ, յարմար ամուլ օւ գրականութիւն ի նպաստ նոյն խաղաղութեան և ամենից աւաճ խաղաղասենչ օւ բազմամիլիոն սոցիալիստական բանակ:

Ապագան չը պիտի նմանի անցեալին Անցեալում, այո՛, պատերազմը խաղացել է գրական գեր — ինչպէս ցոյց աւելը նախորդ էրերում — նա խթանել է քաղաքակրթութիւնը, զարկ է աւել ազգերի գոյացման, մենպետութիւնների կազմաւորման: Անցեալում կապիտալիզմը ևս — շահագործող, հարստահարիչ գրամապետութիւնը — խաղացել է քաղաքակրթիւնը, շինարար գեր, ծաւալել է ամբողջ ժամանակակից բուրժուական բազմակրթութիւնը, որ ստանի այժմ թերբում է արդէն գեպի վերջուլոյս... Անցեալում անգամ միահեծան բունպետութիւնը — այդ սև, մարդկանց, կործանիչ ուժը — կատարել է որոշ ժամանակ օգտակար օւ աշխարհը շաշէն մի պաշտան, լափելով օնչացնելով մի այլ աւելի բարբարոս ուժ — ֆեոդալական սնարդի բաւար — և ձուլելով ժողովուրդներին մի ընդհանուր յարկի տակ, ուսկից աւելի դիրսին եր այդ ժողովուրդների համար մշակել իրենց գեղերը և ուղղել նրանց բուրժուական սոսիսներին գեմ:

Անցեալն է անց: Երբե՞նք օգտակար այդ հաստատու-

թիւնները մտնել են արդեն իրենց կենսի թելը, նրանք մի մի ահաբերու բն են մարդկութեան համար, մարդ, սարկանցում արիւնտաղ... Հասարակական էւոլյուցիան, միշտ աւելի և աւելի առօրինակ պարարութեան օւ մարդկայնութեան հաստատման, զօրք և նետում այդ պատմական դիմաները կամ դիմանացող գործութիւնները իր հսկայ աւազանից: Պատերազմի Արևը իսուարում է կամայկամայ, միապետութեան օւ կապիտալիզմի արևել հետ:

Մենք չենք, որ կը ժխտենք մրցման, պայքարի արգասաւոր ու հրաշալործ ուժը: Առանց նրան չը կայ կենսը, չը կայ շարժում, առաջադիմութիւն: Առանց նրան՝ կայ լոկ ճահճի, խոպանացում, անայութիւն:

Չէլոյժ կենսըն է ինչ հանճելի, մաքաւում, Եւ տասանում, թափահարում յախտեան Երբանկութեան այլերի մէջ ելելը: Առանց կուլի մարդ ընկնում է, փճանում, Գեղի հանգիստը գերեզմանն է արիւթեան...

Անը՛շտ: Բայց մեծ, գեմօլքաւ բանաստեղծը — Հիլլեր — չի երև «սեւելով չի հասկանում անպատճառ պատերազմ, արիւնհեղութիւն օւ փոխադարձ յուշուած... Կուլի է և յըրոյմը», կուլի է և գաղափարների, դաւանանքների մոլեգին ըմբամարտը:

Գոյութեան կուլի — այո՛, բայց՝ գրասական օւ չենքում: Ոչ մարդկանց օւ դասակարգերի, օւ ազգերի օւ ցեղերի մէջ այլ ամարդկութեան օւ բնութեան միջև:

Ոչ ներքում — այլ գրասական ներքում թող արիւթ խաղաղ, օրինաւոր, աշխարհաշէն մրցակցութիւնը — մրցակցութիւն հանճանքներ, աղանդներ, գիտաններին, արւեստագեաների, փիլիսոփաների, մաթի և կրօնի, քաղաքացիական, արիւթեան, հերոսութեան և բոլոր միւս առաքիտութիւններին ստալոգում: Եւ նա կը արիւթ ժամանակով իսկ դրսում՝ ամբողջ մարդկութիւնը, ներգաշնակ, կարարացան, զօրք վաւար է իր միջից գասակարգերի օւ ցեղերի սնարդի թաղսուսները, ասելութեան, վրէժի ստորացուցիչ բնազգները՝ պիտի ծանունայ իր հասարական իմացականութեան օւ կամքի բոլոր թափով — Բնութեան դեմ:

Ահաւասիկ մեր իդեալը: Եւ էւոլյուցիան այնտեղ է ամուլում՝ օրեկերի օւ սուրեկերով, առաքիտական օւ ենթակայական կուլի գործակցութեամբ:

Փոքը ինչ աւելի կանց առնենք այդ օրեկեպի օւ սուրեկեպի ուժերի վրայ:

Կ Ո Չ

Ռուսական համալսարանների մեր ուսանող ընկերները ճրասարակի են հեմկայ շարժումներին արբիւ մի բուսցիկ-կոյ, արց քաղում են մի քանի հասւածներ: Կոյը ուղղում է համայն Ռուսաստանի ուսանողներին:

Ընկերներ, կենսըը նորեն սեկեծւեց: Ժողովուրդի թիւնամիները նորեն գործի վրայ են: Երկիրը յհանգստացնելուց՝ յետոյ, Ասիայիցեան կառավարութիւնը գահալիւծում է

